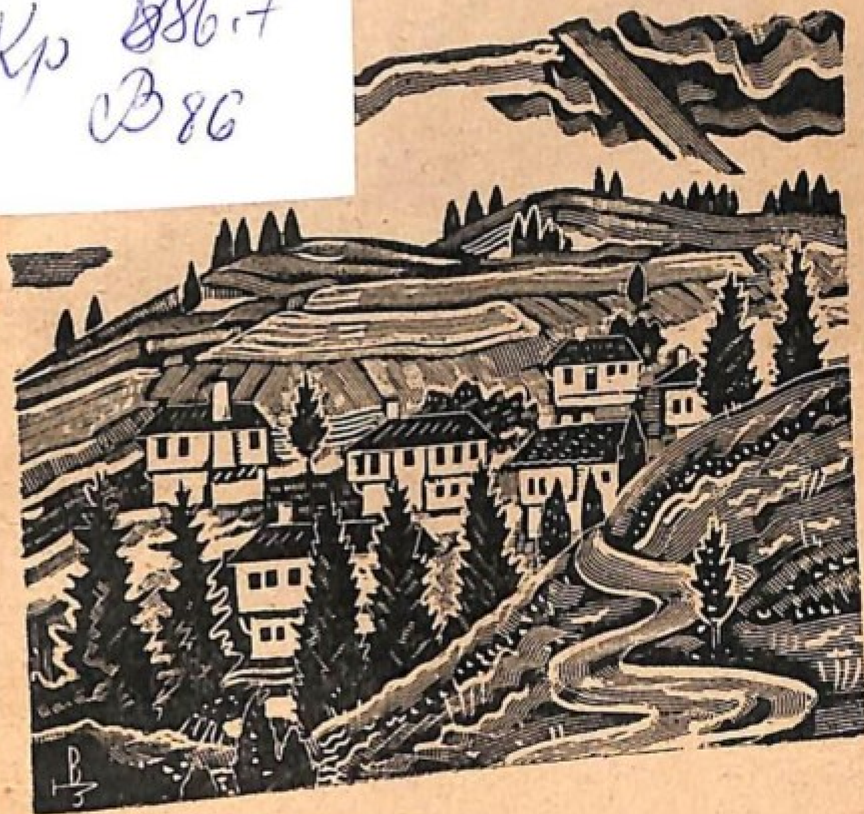
НИКОЛАЙ ВРАНЧЕВЪ

У ДОМА

РАЛИЦА

Н. Вранчевъ / У Дома

Библиотека Родопска Мисъль

Книга трета

НИКОЛАЙ ВРАНЧЕВЪ

У ДОМА

ПИСМА ОТЪ СРѢДНА РОДОПА

РАЛИЦА * СОФИЯ

Отъ сжщия авторъ:

По висинитѣ на Родопа

ОТЪ ПЛАНИНА НА ПЛАНИНА

Между две планини.—Малката пѣсень, която служи за разтуха и развлѣчение на множеството отъ народа. — Душата на народния пѣвецъ.—Балканътъ, Срѣдна-гора и Родопа. — Градътъ на тритѣ хълма.

Оставихъ Стрелча съ подновени отъ банята болки въ крака, въ очакване, че тѣ ще бждатъ последни, и съ мелодия въ душата.

Малката все известна пѣсень, проста и безискуствена, която услажда слуха на старитѣ и живѣе въ сърдцата на младитѣ! Тя е събитие въ тежкия и еднообразенъ животъ на народа.

Доскоро бѣ тя разнасяна най-вече отъ народния пѣвецъ-трубадуръ: гждуларь, каважия, гайдарь. Азъ не мисля за панаирската музика на търговцитѣ отъ школата на познатия Маринъ Парушевъ, които пѣятъ и свирятъ, за да рекламиратъ своитѣ пѣснопойки. Думата ми е за истинския народенъ пѣвецъ, който носи душа на художникъ и се не дѣли отъ своя кавалъ, цигулка или гайда. Оня, който живѣе въ себеси трагедията на своитѣ по-голѣми братя, безсмъртнитѣ творци, и съ тѣхнитѣ радости сжщо. За когото народната пѣсень пѣе: Цигуларь кжща не храни. Както ни го рисува и Петко Тодоровъ. Навредъ е той по хора и седѣнки. Всичкитѣ моми се изреж-

датъ предъ него на хорото. Всичкитѣ гледа той, на всички се радва. Ала ни къмъ една му не тегли сърдцето, отъ другитѣ да я отдѣли, своя да я нарече. Че той обича красотата, а не ламти да обсебва. Трагедията на Слънчо, който огрява цѣлъ свѣтъ и всичко живо радва, а самъ се прибира самотенъ въ бисерни дворци.

Обикновено нашиятъ народенъ трубадуръ не хае много за домъ и семейство, ако го има. Желанъ е гостенинъ при всѣка веселба. И тъй като веселба безъ вино и ракия не може, и той обича да попийнува. Нели и Гетевиятъ пѣвецъ, поканенъ да пѣе въ царския дворъ предъ царь и велможи, отказва да получи въ даръ златната верижка, която му предлага царьтъ, а се задоволява да помоли да му дадатъ отъ най-хубавото вино въ златна чаша. Че той пѣе, както птичката пѣе на своя клонъ, и пѣсеньта, която се лѣе изъ гърлото му, сама за него е най-богата награда. А виното ще го вдъхнови за тая пѣсень, и златната чаша ще бжде символъ на красотата, въ която живѣе.

Днесъ грамофонътъ става опасенъ съперникъ на народния пѣвецъ. И той е разсадникъ на малката пѣсень, сантименталния шлагеръ, който изпълня въ известно време цѣлата страна. Народътъ, който нѣма ни време, ни възможность да слуша по-висока музика, да иде на

опера и концертъ, охотно я слуша тая пѣсень и отъ устата на пѣвеца-трубадуръ и отъ плочата на грамофона и отъ радио. И така задоволява своята потрѣбность отъ хармония и естетически животъ.

Оставѣхъ и Срѣдна-гора, царица на горитѣ, както я възпѣва Пенчо Славейковъ въ Кървава пѣсень. Прощавахъ се съ нейнитѣ зелени върхове и широки поляни.

Спроти други наши планини азъ бихъ я сравнилъ съ млада и хубава девойка, която е цѣла прелесть, мекота и нѣжность и която нищо не знае за тия страхотни бездни, които често крие въ душата си възрастния човѣкъ. Нѣма у нея шеметни върхове, страшни пропасти, голи карпи, нажежени отъ слънцето, потайни тъмни гори. Всичко е въ нея ясно, достжпно, мило, зелено и нацъвтѣло.

Друго е Балканътъ, който се виши надъ нея замисленъ, съ бръчки на чело, „заметнатъ съ плащъ мъгливъ“. Балканътъ, предъ чийто погледъ дефилиратъ вѣковетѣ, смѣнятъ се на сцената времената и се развива безкрайната лента, която представя живота и сждбинитѣ на нашето племе. Балканътъ, „подобно воинъ старъ, на стража тамъ поставенъ“.

И друго пъкъ е димногора Родопа, неизбродния лабиринтъ отъ върхове и долини, безпредѣлния океанъ, издебнатъ въ време на буря отъ нѣкой богъ и втвърденъ. Родопа, коя-

то се издига загадъчна и горда и крие отъ насъ „невидени предѣли, цѣлъ миръ, незнаенъ, новъ“. . .

Къмъ нея бѣ и моя пѫть сега. Минахме селата Османово (Кръстевичъ) и Красново. По изгледъ тѣ не сѫ далече отъ полски села. Разликата ще да е само въ харманитѣ и хамбаритѣ... Крѫгозорътъ на югъ е откритъ. Ала забуленъ въ млѣчна омара, той още затуля гиздава Родопа.

Минаваме Дългн-Геренъ, носимъ се по пловдивското поле. Магията е вече снета, омарата я нѣма. Предъ насъ се виждатъ седемьтѣ хълма на Пловдивъ като една малка планинска верига и задъ тѣхъ виши станъ Родопа.

Пловдивъ й е на вратата. Души го жега. Най-много сега привлича той съ своитѣ хубави плодове: приятно галятъ окото червенитѣ мъхнати праскови. Ала азъ бързамъ да го отмина. Предъ мене стои Родопа, китна, свежа и засмѣна. . .

БѢЛА ЧЕРКВА

Истинската Родопа. — Бѣла-черква. — Лѣтовището нѣкога и сега. — Малката прѣспа и Голѣмата прѣспа. — Гледки и излети.

Ни Баня-Костенецъ, ни Лѫджене и Баня-Чепино, отдавна познати като родопски лѣтовища и посещавани отъ мнозина, могатъ да ни дадатъ представа за това, което е характерно и самобитно въ Родопа планина, така, както вѣрно я постигна Иванъ Вазовъ въ своето прекрасно стихотворение Родопи. Оня лабиринтенъ строежъ, оная разхвърленость, онова кръстосване на върхове и долини, онова разнообразие на изгледи и багри, като почнете отъ свѣтлоснѣжната зеленина на лѫки и долини, та стигнете до мрачната зеленина на старитѣ ели, застанали по виситнитѣ начумерени и замислени. Всичко това ще намѣрите въ най-голѣма мѣра въ срѣдна Родопа, която се шири отъ Пловдивъ до Ксанти на едно разстояние отъ 200 километра.

Пловдивъ е голѣмото срѣдище на тая Родопа и най-пригодно изходище за излети и пѫтувания по нея. Да би ималъ той трамвайната мрежа на София и нейнитѣ туристи, тя щѣше отдавна да се покрие съ многобройни хижи и щѣше да бѫде проучена ии зползувана дори до най-скрититѣ й кѫтчета.

Сега пловдивчане познаватъ най-вече оная часть отъ Марково и Бѣлащица до Бѣла-черква и близкитѣ ѝ села Бойково, Дѣдово, Ситово, понеже я използуватъ за лѣтовище.

Редовно автомобилно съобщение ви дава възможность да се озовете, когато пожелаете, отъ Пловдивъ на една височина отъ 1500 — 1800 метра, да се пренесете всрѣдъ омайни борови гори въ съседство съ дивната букова гора Пепелашъ, на Бѣла-черква.

Малцина сж тия българи, уви! които, като чуятъ това име, не си помислятъ родното село на Цанко Церковски. А тя съперничи достойно на Чамъ-Кория, която е много по-известна. И надминава я по своя широкъ кржгозоръ, който се открива отъ нея дори до Балкана и обхваща пловдивското поле и голѣма часть отъ Родопа.

Сега сж скрити, пръснати низъ гората, много лѣтовни кжщи, които образуватъ цѣло малко селище, кацнало на единъ връхъ и оживѣвано отъ гости всѣко лѣто. Ала най-старата постройка е манастира, който е билъ отсетне нагоденъ повече за лѣтуване, отколкото за богомолене. И той е давалъ подслонъ на първитѣ лѣтовници-откриватели. А това сж били нѣколко гимназиални учители, повечето руски възпитаници, които сж имали око за природна хубость, които сж ценили самотата и сж се радвали на тишината.

Тогава не е имало ни лѣтовнитѣ кжщи, ни хотелътъ, ни гостилницата, която ви дава добра храна сега, ни дансинга при нея, гдето се завъртатъ вечерь при музиката на грамофонъ младитѣ гости, когато се приберат отъ разходка или отъ игра, ни нѣколкото бараки, които продоволствуватъ лѣтовницитѣ.

Тогава Бѣла-черква е била по-дива, по-тиха и по-чаровна. Сега е по-достжпна, по-шумна и по-весела.

Ако сте любитель на разходки, вие не ще се задоволите само съ „Малката прѣспа", която е включена вече между лѣтовнитѣ кжщи, ами ще предпочетете „Голѣмата прѣспа", отъ която се открива долината на чепеларската рѣка при селото Хвойна, вижда се и село Павелско, а кржгозора ви ще бжде запрѣченъ отъ високи върхове на югъ, които образуватъ срѣдния вододѣлъ на Родопа и по които минаваше нѣкога турската граница.

Дойде ли до излети, ще посетите безъ друго Ерь-Кюприя и ще се възхитите отъ тоя естественъ мостъ, чудо на природата и на Бога. А другъ пжть ще се упжтите къмъ Башъ-мандра или къмъ Персенкъ, който образува заедно съ Тъмръшъ вододѣла между Рупчоско и Дьовленско и ще се възползувате можеби отъ хижата, строена отъ пловдивскитѣ туристи, за съжаление, каточели малко обитавана. И ще имате възможность да вървите по рим-

ски пѫть, все по било, между самодивски поляни и борови гори и нѣма да се наситите да гледате далечни крѫгозори и отдѣсно и отлѣво.

Ще вървите като по рѫба на една висока стена и ще се чувствувате радостни и доволни, че можете да обгледвате свѣта отъ такава голѣма височина, гдето нищо не прѣчи на вашия погледъ. И ще благодарите въ душата си на нѣкогашнитѣ римляне, които сѫ прокарвали своитѣ пѫтища все по височинитѣ, макаръ че сами тѣ не сѫ били поети, а сурови стратези и строители.

И може да продължите още отъ Персенкъ къмъ Широка-лѫка, да минете Кара-балканъ и да стигнете Караманжа, която е включена въ веригата върхове на срѣдния вододѣлъ, който се вижда отъ Голѣмата прѣспа. А стигнете ли до тамъ, лесно ще ви бѫде да се изкачите на Карлъкъ, Пашмаклийския, застаналъ въ срѣдата на Родопа и издигналъ глава по-високо отъ всички други родопски великани. Оттамъ ще ви се открие такава необозрима гледка, каквато рѣдко може да се види — необхватната планина, прилична на разцъвтѣла роза.

НАГОРЕ ПО ЧАЯ

Пѫтуването по Родопа преди и сега. — Покрай Чая. — Несгоди и красоти. — Нареченъ.

Нѣкога родопчане използуваха за пѫтуване и превозъ високитѣ пѫтища, като си служеха съ мулета и коне. Мулето е и досега незамѣнимия спѫтникъ на родопчанина по голитѣ карпи и чукари. Че то може да се задържи и по най-стръмни и опасни мѣста.

Пѫтуването траеше обикновено съ дни, и пѫтникътъ, който се клатушкаше по цѣлъ день на мулето, имаше възможность да се нагледа и наслади до насита на природни гледки, една отъ друга по-хубави. Нощьта, ако бѣ лѣтно време, той прекарваше на открито заедно съ муларетѣ, слушаше звънцитѣ на добитъцитѣ и гледаше звездитѣ, когато го събудѣше студътъ.

Сега тия пѫтища сѫ запустѣли и тревясали, та хармониратъ много по-добре съ дивата природа край тѣхъ. Всичкото движение на срѣдна Родопа сега е насочено по шосето, което минава презъ Станимака и върви нагоре по рѣката Асеница (Чая), отвѫдъ Чепеларе, прехвърля срѣдния вододѣлъ и презъ Устово и Райково отива до Смолянъ (Пашмаклѫ). Редовно автомобилно съобщение ви позволява

да се отзовете въ сърдцето на Родопа само за нѣколко часа. За него родопчане има да благодарятъ на покойния министъръ Петковъ, който бѣ причина да се направи то до Чепеларе, и на министъръ Стоенчевъ, сѫщо покойникъ, който го продължи до Смолянъ.

То навѣрно е най-многолюдното шосе въ България. То е главната артерия, която свързва планината съ полето и съ Пловдивъ. Стотини коли свличатъ дървенъ материалъ отъ чепеларскитѣ гори и други стотици пъкъ превозватъ храни и други стоки за едно двестехилядно население.

Човѣкъ се чуди на ума на българскитѣ управници, които строятъ линии до Карлово, до Пещера, до Панагюрище, а още не сѫ помислили да започнатъ една презродопска линия, та да приобщятъ къмъ срѣдището на България една область, която заема една пета отъ нейната повръхнина, стои на нашата южна граница и е населена най-вече съ българомохамедане. Една такава линия ще се рентира много по-добре отъ много други линии у насъ и ще спомогне за благоденствието на едно население, което изнемогва въ сиромашия и оскѫдия.

Голѣмото движение затруднява и пѫтуването. Тукъ пѫтникътъ е засипанъ отъ цѣли облаци прахъ, които му праща минаващъ автомобилъ, — тамъ е принуденъ да чака, докато измине керванъ отъ коли, които сѫ задръстили пѫтя. Ала досада и тегота бърже изчезватъ, когато отвърнешъ погледъ отъ прашния пѫть и загледашъ дълбоката тѣснина, по която се промъквашъ.

Токуречи отъ самата Станимака се издигатъ и отъ двѣтѣ страни високи стени, обрасли съ дребна гора или пъкъ голи. Чувствувашъ, че си се намѣрилъ изведнъжъ въ нѣдрата на планината, и това ще трае, докато се изминатъ шестдесеть километра и докато излѣзешъ на Роженъ.

И най-много ще те възнагради за не дотамъ удобното пѫтуване рѣката, която е всичкото време съ тебе и която е най-голѣмата красота на тая тѣснина. Природата е мъртва безъ вода. Водата ѝ дава животъ. Тя е вѣчно мѣнливата стихия, която съчетава покой и движение. Винаги сѫща и винаги друга, тя радва окото съ безброй шарки и линии.

Минавашъ Станимака и се любувашъ на широко разлѣлата се рѣка, която прави не малко пакости, когато придойде. Вървишъ нагоре и не можешъ да си откѫснешъ погледа отъ нея. Тукъ тя е бавна и тиха: едва се вижда, какъ се движи лениво; блести на слънцето и показва своето пѣсъчно легло и камъни; — тамъ се синѣе въ дълбоки вирове, и не се знае, какво крие въ тѣхъ. Друга е тя на сън-

ка и друга въ бѣлогривъ бързей или при малкитѣ водопади.

Първото селище следъ Станимака е Бачково и първото лѣтовище Бачковския манастиръ, който се издига току надъ пѫтя. Чешми съ многоводни чучури, водопадъ при дюкянчето и сѣнчестия чардакъ срещу него, гдето си почиватъ на хладъ лѣтовници и пѫтници.

Високитѣ мостове, които минаватъ следъ това, сѫ друга хубость на тоя пѫть. И Юговската рѣка, която иде откъмъ Чилъ-тепе и Имаретъ-дере. Понѣкога тя е мрачна и пълноводна. Ала сега е кристално бистра и свѣтла, та надминава Асеница, въ която ще се влѣе следъ малко.

По-нагоре е селцето Нареченъ, което Богъ е проклелъ да бѫде винаги дрипаво и сиромашко, и пакъ го е благословилъ да притежава единъ голѣмъ даръ — банята, която е на известно разстояние отъ него и която е привлѣкла много гости, страдащи отъ нерви и стомахъ.

Тя е надъ самия пѫть. Хотели и кѫщи сѫ пакъ надъ пѫтя. Мѣстностьта е тѣсна и не много приветлива. Ала отсреща е скритъ вълшебния Лютидолъ, кѫдето посетительтъ ще намѣри това, което му липсва при банята. Сега всички стаи сѫ заети. Нѣкои гости живеятъ на палатки, а други въ набързо направени дървени бараки.

НА НАРЕЧЕНСКАТА БАНЯ

За името на банята. — Невзрачни лица и мѣстности. — Скрититѣ хубости на Нареченската баня. — Великанътъ съ червената рана на гърди. — Сутринни жалби. — Люти-долъ. — Моята разходка до Соленото изворче и моитѣ радости. — Свѣтлината на звездитѣ и пѣсеньта на рѣката. — Всѣки търси това, което му е нужно.

Тя би трѣбвало по-скоро да се нарича Шейтановска, защото се намира въ землището на Шейтаново, едно село, което се е покатерило на дяволска стръмнина горе, нейде подъ бѣлочерковскитѣ върхове. А сега носи името на близкото селце Нареченъ, което е на шосето и отстои отъ банята само на единъ-два километра. Него всѣки минувачъ вижда и лесно е да го свърже съ банята.

Има лица, които не блестятъ отдалече съ хубость и внушителна външность. Тѣхъ може да срѣщаме всѣки день между множеството люде на улицата и равнодушно да ги отминаваме. Ала запознаемъ ли се съ тѣхъ, загледаме ли ги отблизо, вземемъ ли се въ тѣхния погледъ, въ тѣхния изразъ, заговоримъ ли ги, тогава виждаме, че тия нагледъ обикновени черти сѫ оживени отъ единъ вѫтрешенъ животъ, очитѣ грѣятъ отъ нѣкакво вѫт-

решно сияние, и тоя образъ ни става милъ и скжпъ. Тъй е и съ Нареченската баня.

Когато минавашъ при пжтуване тая тѣсна часть отъ клисурата на рѣка Асеница (Чая), по която върви чепеларското шосе, не виждашъ много нѣщо — само рѣката спира твоя погледъ, и стръмнитѣ склонове отъ двѣтѣ ѝ страни, едва-едва покрити съ дребна гора, не ти даватъ нѣкаква особена гледка. Съжаление будятъ у тебе лѣтовницитѣ, които виждашъ да се разхождатъ по шосето или да играятъ табла предъ хотелитѣ, че сж постоянно засипвани отъ облаци прахъ, които имъ носятъ минаващитѣ автомобили и други коли. Ала и тая незначителна нагледъ мѣстность си има своята хубость. И ако искашъ, можешъ да я намѣришъ — стига само да поостанешъ и да я потърсишъ.

Азъ отседнахъ тукъ единъ день въ края на септемврий. До вечерьта ме погълнаха първитѣ грижи около настаняването, та нѣщо повово отъ онова, което бѣхъ гледалъ толкова пжти вече на минаване оттукъ, не видѣхъ. Ала когато на утрото излѣзохъ отъ хотела, въ който прекарахъ нощьта, да ида да се окжпя въ банята, тогава ми се стори, каточе за пръвъ пжть се намирамъ тукъ.

Отсреща, отвждъ рѣката, изникна изведнъжъ предъ очитѣ ми върхътъ съ червения камъкъ, който се издига надъ Люти-долъ. Не-

говитѣ склонове сж залесени съ млада джбова гора, която сега е нашарена отъ есеньта, а самиятъ той се тъмнѣе горе съ своята борова гора. Подъ нея, на гърдитѣ на великана, гдето е сърдцето му, се вижда червениятъ камъкъ като една незарастнала рана. Презъ деня, когато слънцето лѣе обилно своитѣ лжчи, та всичко покрива, тя много не се хвърля на очи. Когато е нощь, мракъ я покрива. Ала сутринь първитѣ слънчеви лжчи се тамъ спиратъ, и поличава тогава, какъ се струи полека червената кръвь отъ раната, и чуватъ се въ тишината жалбитѣ на едно сърдце. Тъй пѣеше нѣкога дѣдо Петко Славейковъ своитѣ прости и сърдечни стихове:

Сладка майко, майко мила,
сутринь рано като ставашъ,
дали нѣкакъ не дочувашъ,
нѣкой жално като пѣе?

Тъй въ ранно утро, когато селото още не се е събудило, ни пробужда тихъ плачъ и тжжно нареждане на нѣкоя сломена майка или съпруга надъ прѣсенъ гробъ.

Въ тоя раненъ часъ, когато деньтъ не ни е още потопилъ въ своя шумъ, тревоги и грижи, сърдечнитѣ рани лесно се разтварятъ и се обливатъ съ кръвь.

Малко по-далечъ е другъ връхъ, Зареница, който улавя останалата часть отъ първитѣ слънчеви зари.

Люти-долъ е друго разнообразие на еднообразната Нареченска котловина. Отъ него малка рѣчица излива водитѣ си, кой знай отъ кои незнайни височини и дерета събрани, въ голѣмата. За да отидешъ въ Люти-долъ, трѣбва да минешъ дървения мостъ надъ голѣмата рѣка, после покрай новопостроената църквица и гробищата до нея. Тогава се изгубвашъ въ неговата тѣснина, вървишъ по тѣсна пѫтека, гледашъ водитѣ на малката рѣчица и отвреме навреме ги прецапвашъ, и пожълтѣлитѣ листа на нѣкой орѣхъ спиратъ твоя погледъ, или пъкъ нѣкоя малка полянка. Това е едно малко скрито царство, невидимо и неподозирано отъ непосветенитѣ.

Излѣза ли денемъ отъ кѫщи, да ида къмъ „пияцата“, гдето сѫ кръчми и гостилници и гдето спиратъ автомобилитѣ, които ни свързватъ съ свѣта, радвамъ се на рѣката, чиито води сѫ много бистри, и на гиздавия мостъ, който води къмъ кланицата и други нови постройки.

А привечерь отивамъ да пия вода на Соленото изворче, което е силно радиоактивно. Тая разходка вниса още по-голѣмо разнообразие въ моитѣ еднакви дни тукъ.

Изкачвамъ първо неголѣмата стръмнина надъ равнището, гдето е банята, и стигамъ до могилката, на която се бѣлѣе параклисчето „Св. Никола“. Тамъ можешъ да се отбиешъ,

да запалишъ свѣщь, ако си набоженъ, да се почувствувашъ въ чертата на Бога, да му благодаришъ за яснитѣ дни, които ти е далъ да преживѣешъ и за ония красоти, които е създалъ да имъ се радвашъ. Или да му изплачешъ своитѣ сълзи и да му кажешъ своитѣ мѫки, па съ проясненъ погледъ да продължишъ своя пѫть нататъкъ.

Завивамъ следъ това по хубава пѫтека, която минава презъ едно отъ ония дерета, които се спущатъ откъмъ Бѣла-черква и по които се стича небесната вода шумно и поривисто, съ бѣла пѣна и кѫдрави вълни, когато горе загърми и затрещи. Ала сега е безводно и безмълвно. Леглото му е скрито дълбоко нейде срѣдъ пожълтѣли дървета и голѣми плесенясали камъни. Нѣкога тая пѫтека е била по-широка — тукъ е билъ стариятъ пѫть, преди да се направи шосето. Сега тя е напусната, и тишината е още по-голѣма.

Тукъ азъ обичамъ да посѣдамъ на нѣкой столоватъ камъкъ и да гледамъ отсрещния склонъ надъ рѣката. И винаги привличатъ погледитѣ ми нѣколко пожънати ниви, по които се жълтѣятъ тукъ-тамъ купове снопи. До тѣхъ има самотна кѫщица, въ която навѣрно се прибира съ своята челядь оня, който стопанисва тоя имотъ и който живѣе простия и безхитростенъ животъ на природата. Овце се обаждатъ съ сладката музика на своитѣ

звънци и правятъ картината още по-идилична.

Стигна ли изворчето, тамъ си имамъ други радости. Докато си пия водата на пресекулки, гледамъ далечнитѣ върхове, които се издигатъ къмъ югозападъ, надъ селото Павелско, или пъкъ стръмната зелена стена срещу Червения камъкъ, която сега е озарена отъ захождащото слънце.

Или пухкавото облаче горе на небето. Слънчо вече е прибралъ своята мрежа отъ нареченския кръгозоръ, ала навѣрно още се подава на нѣкой далеченъ високъ връхъ, та праща на облачето своитѣ сетни лъчи за сбогомъ. Засрамено отъ тая милувка на Слънча, то заруменява и тръпне въ сладостна нѣга. Още мигъ, и то пакъ потъмнява, засѣнено отъ тъга и копнежъ.

Връщамъ се по здрачъ. Звездитѣ сѫ огрѣли моя пѫть. Стихналъ е малкото животъ, който е останалъ сега, въ края на лѣтото, на банята. Чува се само рѣката, която непрекѫснато пѣе.

Открита отпреди тридесеть години, Нареченската баня става все повече и повече известна, и все повече и повече посетители привлича презъ лѣтото. Не толкова съ своитѣ природни хубости, разбира се, колкото съ своята вода, която лѣкува много сполучливо нерви и стомахъ.

За нея, приятелко, могатъ да ти разкажатъ многобройнитѣ тия посетители.

ОЩЕ НАГОРЕ ПО ЧАЯ

Въ Ропката. — Съ младата рѣка. — Чепеларе. — Въ пазвитѣ на природата. — Прогледъ. — Роженъ.

Отъ Нареченъ пѫтьтъ ни води все по тѣснината презъ селото Хвойна. То е на дъното на Ропката (дупка), едната стена на която се издига до Персенкъ и Бѣла-черква, а другата, отсрещната, се образува отъ Пашалийца, въ подножието на което е голѣмото село Павелско.

Отъ Хвойна нагоре коритото на Чая става по-стръмно и по-каменливо. Рѣката е млада и бодра, скоклива и шумлива. Не върви спокойно. Припрѣна е, бърза, тича. И за да стигне още по-скоро, все по-често и по-често се хвърля, бѣла и свѣтлива, отъ високи гладки камъни. И пѫтьтъ се издига постепенно, засѣненъ отъ хубава букова гора.

Изведнъжъ двѣтѣ стени на тѣснината избѣгватъ надалечъ. Кръгозорътъ се отваря и ни показва Чала, високия връхъ, въ подножието на който се тули Чепеларе. Гледката е нова — свѣтла и зелена. Въздухътъ е чистъ и свѣтълъ като кристалъ. Ливади се зеленѣятъ край рѣката. Млади конусовидни ели сѫ се събрали на китки по височинитѣ и се смѣятъ на слънцето като стройни и палави девойки. Ведрина е и прохлада. Леко се диша. И загле-

дани въ тая красота, неусѣтно се озоваваме предъ неголѣмата чепеларска равнина. Пакъ една „ропка", но съ по-широко дъно. И стенитѣ й по-близки и съ повече зеленина.

Чепеларе открива оная часть отъ срѣдно-родопската область, която е най-пригодна за лѣтуване. То е най-благоустроеното селище и първото лѣтовище по удобства и посещения.

Мнозина го смѣсватъ съ Чепино — толкова добре познаваме ние педята своя земя. Ала Чепинското корито, което има по-широка площь и на което голѣмитѣ селища можеби надминаватъ Чепеларе по благоустройство, трѣбва да отстѫпи на тукашнитѣ лѣтовища. Природата тука е много по-близо. Зелени ливади, заградени съ тънки дръвчета, сѫ се прострѣли вѫтре въ самото село, млади елови гори надникватъ току до кѫщитѣ въ по-високитѣ махали.

Сега тука е пълно съ лѣтовници. Между тѣхъ надделяватъ станимакалии. Привечерь главната улица се пълни съ прахъ и навалица. Нощемъ бръмчатъ китари и се чуватъ серенади. Латерни само липсватъ, затова пъкъ грамофони ги замѣстватъ.

Отъ Чепеларе пѫтьтъ оставя дѣсниятъ рѫкавъ на рѣката и тръгва по лѣвия. Рѣката е вече много малка и скоро ще се изгуби по вади и изворчета къмъ вододѣла. Задъ насъ оставатъ и голѣмитѣ селища. Още малко, и ние

ще се изгубимъ между грамадна елова гора.

Властна, могѫща и чаровна, природата ни обгръща и държи въ продължение на десетина километра. Това е единъ широкъ поясъ около старата турска граница, гдето сѫ събрани всички хубости на Родопа. Широкъ и дълъгъ. Минаваме го на едно отъ най-дивнитѣ му мѣста. Ние сме въ едно вълшебно царство, загадъчно, потайно.

И въ срѣдата на туй царство е скрито друго лѣтовище: малкото селце Прогледъ, което посреща всѣко лѣто своитѣ гости. То нѣма удобствата на Чепеларе, но има всичкия чаръ и прѣснота на дивата природа. Рѣдкитѣ нови кѫщици не прѣчатъ човѣку да се усѣща всрѣдъ самата природа. Поляната, дървената чучурка, която пѣе въ нощната тишина, прохладната гора — какъ добре се чувствуватъ тукъ.

И оттукъ можете да имате най-хубавитѣ разходки и да предприемете най-дивнитѣ излети. До Роженъ, историческата поляна, известна съ своя съборъ на св. Пантелей, който събираше нѣкога българитѣ отъ двѣтѣ страни на границата и бѣ мѣсто за радостни срещи и за тѫжни раздѫки, до Пампоровото, Караманджа и Ардашлѫ, които човѣкъ не може да забрави, щомъ ги е видѣлъ веднъжъ.

Ако не искате да останете на лѣтовище въ Прогледъ, можете да отидете въ Стойкитѣ,

гдето ще се чувствувате не по-зле и отгдето се открива широколѫшката котловина; дори въ Гела, която се е простнала по плещитѣ на Карлъкъ.

Потоци и рѣки се свършватъ. Излазяме на самия вододѣлъ, на Роженъ, гдето шосето пресича, за да навлѣзе въ друга вододѣлна область — Ардината.

Дружке мила, поспри се тукъ, погледай новия крѫгозоръ, преди да минемъ въ тоя край, гдето е всичко ново, и люде и природа.

ПО-БЛИЗО ДО БѢЛО МОРЕ

Лъхъ отъ Бѣло море. — Клабучъ. — Какво е било Бѣло море за родопчане. — Долно-Дереке. — Хубча и неговата легенда. — Другитѣ голѣми селища.

Изминахме голѣмата Роженска поляна, която има форма на една грамадна люлка, като ония, въ които си приспиватъ децата родопчанки. Предъ насъ се откри новъ крѫгозоръ — Ардината область, която се загражда на югъ отъ вододѣла, по който върви сега границата ни съ Гърция и отъ височинитѣ на който погледътъ се шири свободно по Бѣломорската равнина, плъзга се по Бѣлото море и кацнува на два острова, които си подаватъ главитѣ отъ морето като две малки планини — Тасосъ и Самотраки.

Заспущахме се по Клабучъ — южния склонъ на вододѣла, за да слѣземъ въ нова клисура. Задъ насъ застана една стена повече да затуля студения северъ. Облъхва ни юга на Бѣло море. Климатътъ става по-мекъ, растителностьта по-разнообразна. Краскитѣ сѫ по-меки, изгледитѣ по-нѣжни.

Цѣлиятъ стопански животъ на тоя край бѣ насоченъ до неотдавна на югъ, къмъ Бѣломорието. Най-голѣмата часть отъ това, което намираме създадено тукъ, е отъ онова блажено

време. Не напразно срѣднородопчане не могатъ да забравятъ това Бѣломорие, което имъ лежи на сърдце и душа и ги кара да въздишатъ.

Пжтьтъ се провира между борова гора — царството на елата се е вече свършило. И криволи въ безбройни завои надъ страхотни пропасти, докато слѣзне въ Долно-Дереке и тръгне по долината на Бѣла рѣка.

Долно-Дереке наподобява по мѣстоположение Дупница. Само че е по-тѣсно и по-диво. Кжщитѣ му сж пръснати по двата брѣга на малката рѣчица, която протича по каменно легло. Край тѣхъ скали и борове. И високо горе синьото небе, чието слънце по-малко грѣе това дере. Тукъ-тамъ се мѣрне червенобуза девойка — носи вода на кобилица или пере на рѣката. Буйно и здраво дете, израсло на сиромашка почва, като боровeтѣ, които стърчатъ по скалитѣ.

Бѣли варовити скали заграждатъ тѣснината и следъ като сме изминали селото. Ние сме въ Хубча съ неговия изворъ, скритъ задъ воденицитѣ. Автомобилътъ го отминава: шофьорътъ нѣма желание да служи за чичероне. Но азъ зная тоя хубавъ изворъ, виждалъ съмъ го неведнажъ, неведнажъ съмъ се любувалъ на неговитѣ смарагдови води и разхлаждалъ въ него ржце и лице. Виждалъ съмъ го не само въ ясно и тихо време, когато се крие въ скалата, но и въ дъждовна есень или пролѣть, когато бучи сърдито и пръска надалече своитѣ води като огроменъ водоскокъ.

И оживѣва въ душата ми легендата. Виждамъ овчаря, който пасе своето стадо тамъ горе край Пашмаклийското езеро и свири унесено съ меденъ кавалъ. Захвърля по немирна овца своята гега, въ която е скрилъ своитѣ жълтици. Тя потъва и се изгубва въ езерото. Отвждъ една девойка като тия, които видѣхъ въ Дереке, отива на вода въ Хубча, вижда гегата, прибира я и я занася въ кжщи. Финалъ и апотеозъ: овчарьтъ отива следъ време въ тая кжща и намира двойно съкровище — своята гега и румена девойка.

Мисля и за високитѣ варосани кжщи съ много прозорци, които видѣхме въ Дереке. И за ония, които сж ги строили на тая бедна земя — за червендалеститѣ овчари и за тежкитѣ кехаи, които изпълнѣха своето село по Петровдень и огласяваха неговитѣ скалисти чукари съ стрелби и свирни на гайди. И за дългата върволица тѣхни стада, които севръщаха отъ Гюмюрджинско поле всѣки день отъмесецъ май.

На тия стада сега малкитѣ звънци не пѣятъ, голѣмитѣ не бумтятъ, и нѣколцината овчаре печално се връщатъ на пролѣть отъ Гръцко престригани, ограбени.

При селото Бостина тѣснината се разтваря и пжтьтъ продължава между букова гора и росни ливади.

Бѣла рѣка скоро ще ни заведе въ Устово, гдето се събира съ Черна рѣка, която иде откъмъ Карлъшкитѣ усои и дерета. Разположено на два пѫтя: Пловдивъ — Ксанти и Пашмаклѫ — Кърджали, това голѣмо село отрано се е създало като търговско срѣдище на околията, която преди се зовѣше Ахѫчелебийска, а сега Пашмаклийска и е играло важна роля въ нашитѣ национални борби. Затова говорятъ не само неговитѣ голѣми и хубави кѫщи, но и пазаря и чаршията му.

Устово, Райково и Пашмаклѫ сѫ тритѣ най-голѣми селища на тая околия, които сѫ привличали другитѣ по-малки българохристиянски селища и заедно съ тѣхъ сѫ образували ядрото на едно здраво българско население: Устово като търговско срѣдище, Райково съ своето абаджийско производство, Пашмаклѫ като административенъ центъръ, още отъ турско време.

ВЪ СТРАНАТА НА СИНЯТА МЪГЛА

Отъ голѣмия градъ въ малкото село.—Богъ си има грижата за бедна Родопа. — Изгубениятъ рай.—Тлѣнни люде— нетлѣнна природа. — „Устовската ситна чаршийка“ — Моитѣ приятели. — Родопския хаджи Ахилъ. — Въ Агоското. — Нѣкога и сега. — Гробището. — Малката Перуника. — Какво ми ромони рѣката. — Подъ покрова на звездното небе.—Разговоръ съ месеца.— Спомени и призраци.

Азъ съмъ пакъ въ Устово, моето родно село. И толкова съмъ доволенъ, че дойдохъ! Доскоро въ София бѣхъ обкрѫженъ отъ шумъ и глъчъ. Вървѣхъ по улицитѣ самъ и чуждъ, автомобилитѣ ме отминаваха, и небето бѣ високо и опушено. А тука е тъй тихо, и всичко ми е близко и скѫпо, па и азъ съмъ на всички свой.

Вкѫщи ли съмъ, се дяли на миндера до прозореца и гледамъ отсрещния връхъ и неговитѣ склонове, въ душата ми огрява зеленина, ту ясна, отъ ниви и ливади, ту тъмна, отъ боровата гора. Долу шуми рѣката и ме унася. И близко ми е небето, и Богъ въ него. Той обича бедната родопска земя и повечко се грижи за нея. Знае, всемилостивиятъ, че тя не трѣбва да стои дълго време безъ даждъ и че трѣбва да се роди царевица, да си вари

бедниятъ родопчанинъ каша, и фасулъ и картофи, да си има вариво презъ зимата. Та затова, позасуши ли се, праща ѝ дъждовни облаци. Отначало бѣли и разпокѫсани, тѣ скоро се събиратъ, закриватъ слънцето и синьото небе и почватъ да лѣятъ хубавъ ситенъ дъждъ. Азъ го гледамъ близо до себе си и се радвамъ на тая завеса, отъ която ми иде хладъ, и ми се ще да я погаля и да си оставя рѫцетѣ да се оросятъ.

И колесницата на св. Илия прогърмява горе, но нейния гръмъ не е тъй страхотенъ— той е приятелския говоръ на небето, съ който Господъ обажда, че е близо. И току предъ очитѣ ми се извиватъ свѣткавици като златни змии.

Въ въздуха се носи дъхъ отъ прѣсно сѣно, токущо докарано отъ ливадата и струпано въ плѣвнята. Децата скачатъ и си играятъ по него. А привечерь гледамъ, какъ се прибиратъ кравитѣ и пореваватъ, като стигнатъ своя домъ, сякашъ да поздравятъ.

Това поклонение на светитѣ мѣста на моето детинство азъ правя всѣко лѣто къмъ Петровденъ. То е за мене и радость и скръбь. Радва ме природата съ своята нетлѣнна и вѣчна красота, натѫжава ме мисъльта за времето, което безъ милость руши и убива онова, което е нѣкога кълнило и цъвтѣло като най-хубавъ блѣнъ на нашата душа. И моето внимание се двои между людетѣ, по чиито образи

и снаги сѫ отбелязани неговитѣ нечути стѫпки, и природата, която и сега ме гали и радва съ своята прѣснота сѫщо тъй, както по времето, когато за пръвъ пѫть съмъ я гледалъ.

Излѣза ли отъ кѫщи, минавамъ по тѣсни улички, докато се изпрѣчи предъ мене църквата Св. Николай и пазаря, срѣдеца на Устово. „Устовската ситна чаршийка“, както се възпѣва въ тукашнитѣ пѣсни, ме обгръща съ двата си реда мази и дюкяни.

Ето обущарскитѣ дюкянчета. Лѣтно време дъсченитѣ капаци на тѣхнитѣ широки отвори сѫ дигнати, вратитѣ отворени, и нищо не ги дѣли отъ улицата. Понѣкога се спирамъ, както си вървя, и присѣдамъ на нѣкой отъ тия голѣми прозорци, да поговоря съ ония, които работятъ вѫтре.

Понататъкъ сѫ „мазитѣ“ на праматаретѣ, на ония, които продаватъ манифактурни стоки. Тѣ се оживѣватъ повечко само въ сѫботенъ день, когато става пазаръ. Презъ другитѣ дни стопанитѣ имъ най-често дрѣмятъ предъ вратитѣ и чакатъ нѣкой рѣдъкъ мющерия или пъкъ случай да се заприказватъ съ нѣкого.

Приседналъ на столче при нѣкоя отъ тия врати, азъ често виждамъ да се движи съ корема напредъ, важно и тържествено, съ широко размахани рѫце, предишниятъ селски чорбаджия. Понѣкога той мръщи чело ядосанъ, че нѣкой не го е зачелъ съ поздравъ или при-

казка, а другъ пѫть, широко усмихнатъ, се заговори съ нѣкого, смѣе се високо, и гласътъ му кънти, та се чува надалеко.

Или отмина, та отида на „Долния пазаръ". Тамъ е пазарището, което се покрива въ пазаренъ день съ сергии, на които сѫ изложени за продань най-вече плодове и зеленчуци. Нѣкога, по срѣдата, тукъ се мѫдрѣха дъсчени сергии, които образуваха нѣщо като покритъ пазаръ и на които българомохамедане печеха и продаваха грамадни мекици отъ царевичино брашно и кисело млѣко. Ала „новия духъ" на времето следъ войната помете и тѣхъ, та сега Долния пазаръ представя единъ широкъ площадъ.

Тука сѫ и бакърджийскитѣ работилници, въ които се чука отъ сутринь до вечерь, и други скромни дюкянчета. Тука е и дюкянчето на моя другарь отъ детинство, който прави сребърни и златни накити за българомохамеданки и говори спокойно и умно като мѫдрецъ.

И бай Георги съ своето дюкянче, въ което не зная добре и досега, какво се продава. Доволно годинки му тежатъ на гърба, ала е пакъ веселъ и бодъръ, разговорливъ и закачливъ. Често се шегува съ старость и смърть. Често говори за ония измежду живѣлитѣ повече, които сѫ вече записани въ „четата" и скоро ще „заминатъ" — за оня свѣтъ. Ала

най-често „шопетѣ" сѫ предметъ на неговитѣ жлъчни присмѣхи. А „шопе" сѫ всички ония, които живѣятъ навѫтре въ България. И разказва той, че като дохождали „шопе", тѣ се дивили на многото бакърени сѫдове, които виждали наредени по полици и рафтове въ тукашнитѣ кѫщи и съ лакоми очи гледали нанизитѣ на момитѣ, като възклицавали: „много злато, ба-а! много злато!" И затова му е дважъ по-драго, когато мѣстни младежи заематъ по-висока обществена или държавна длъжность, та изказва радостьта си съ думитѣ: „наши китки, бе амуже, наши китки!"

Ала презъ по-голѣмата часть отъ деня съмъ залутанъ нѣгде по зеленитѣ кѫтове извънъ селото, и най-често въ Агоското и покрай рѣката.

И сега вървя по сѫщата пѫтека, по която съмъ вървѣлъ нѣкога. Ала промѣнитѣ на времето сѫ вече заличили цвѣтливата ливада съ двете голѣми дървета по срѣдата, сѣнката на които ни е давала толкова пѫти гостоприемство, на менъ и на моитѣ другари.

И сега отивамъ всѣки день да се кѫпя въ прохладнитѣ води на рѣката при голѣмия бентъ по-долу, минавайки откъмъ Гробето и дрѣнето. Нѣкога камънитѣ, които стърчаха и показваха, че тука е било преди турско гробище, не ми докарваха ни страхъ, ни тѫга. И нищо не смущаваше моята радость, когато

седѣхъ на сѣнка при нѣкой дрѣнъ или зобахъ червенитѣ му трѫпчиви плодове. Ала сега не мога да отмина равнодушно: сега е тука новото гробище, въ което почиватъ толкова мои другари, та стѫпвамъ внимателно, че се боя да не настѫпя нѣкого отъ тѣхъ и да му причиня болка.

Тука почива и Перуника. Да ви разкажа ли, скѫпа приятелко, за малката Перуника, щерка на мой нѣкогашенъ учитель въ гимназията? Искате ли? Вие сте още толкова млада и толкова много обичате да дружите съ млади момичета и да вземате участие до забрава въ тѣхнитѣ игри, че отъ вашата душа не сѫ далеко още безплътнитѣ блѣнове на вашето детинство и златнитѣ сънища на онова време, когато бѣхте едва заруменѣла подѣвка.

Това бѣ толкова отдавна, когато я видѣхъ за пръвъ пѫть, толкова за кѫсо време ѝ се радвахъ и толкова призрачно хубава бѣ тя, че се запитвамъ често — наистина ли е сѫществувала тя или е била само блѣнъ на моето младо въображение?

Ала не, всичко друго ще забрави моята стара паметь, но не и нейния образъ. И сега е той живъ предъ мене, и сега е той събралъ въ себеси всичко хубаво, всичко женствено и нѣжно. И моя самотенъ животъ щѣше да ми тежи много повече, ако ми се не усмихваше нейната уста.

Тя бѣ привлѣкла къмъ себеси всички мои купнежи за красота и нѣга и бѣ запълнила оная голѣма празнина, която се бѣ образувала въ моята душа, откакъ умрѣ майка ми и азъ се лишихъ отъ нейнитѣ милувки. Тя бѣ недогонения златенъ сънь на моето юношество, къмъ нея бѣха устремени още отъ детски години моитѣ мечти.

И азъ не знаехъ, какво ми бѣ, когато дойде тя единъ лѣтенъ день съ своитѣ родители. Усѣтихъ само, че нѣщо неизказано сладостно изпълня моето сѫщество, когато я гледахъ. И лудо щастливъ бѣхъ, когато на една „межо", на която бѣхъ я завелъ по молбата на майка ѝ, тя се нареди между другитѣ межовници, които бѣлѣха токущо обрана царевица, па започна да ме „гали" по примѣра на другитѣ моми, които съ погледъ и усмивка изказваха своята обичь на своитѣ изгорници.

Тя дойде и другото лѣто. Ала лицето ѝ бѣ станало много нѣжно, прозрачно, и боленъ руменецъ играеше на нейнитѣ страни. И тъй угасна тя едно есенно утро.

Тая година азъ не отидохъ да се уча въ града. Невѣрна болесть ме държа прикованъ на легло цѣла зима и чакъ на пролѣтьта ме остави. Презъ това време, казватъ, съмъ билъ израстналъ отъ юноша до младежъ, макаръ че странитѣ ми сѫ били побледнѣли и очитѣ станали голѣми и тъмни. Тѣ бѣха цѣла зима

замрежени съ сълзи тия очи, а когато погледнаха навънъ, къмъ свѣта, по него бѣ паднала голѣма тъмна сѣнка, и никога вече го не видѣхъ такъвъ, какъвто бѣ той преди година. И животътъ, който сега се готвѣхъ да живѣя, не бѣ вече такъвъ, какъвто бѣ по-рано въ моето въображение. И пролѣтьта бѣ хладовита и нерадостна, и цвѣтята не миришеха вече тъй хубаво както въ други пролѣти, и пѣсеньта на славея бѣ тѫжна, и небето не бѣ тъй синьо както преди.

Измина ли гробето, по тѣсна и стръмна пѫтечка се спущамъ долу и отивамъ при рѣката. Бучатъ водитѣ, които падатъ отъ високия бентъ бѣли и грѣйнали отъ слънце. Азъ се ослушвамъ — искамъ да проумѣя тѣхния говоръ. Ала не чувамъ пѣсеньта, която ми нѣкога напѣваха тѣ:

Надѣй се ти, не падай духомъ, пѣй своитѣ пѣсни!
Свѣтътъ е тъй чаровенъ, и той е твой, и твоя Перуника.

И когато ги питамъ: защо сѫ моитѣ блѣнове умрѣли? Защо сѫ смъртенъ сънь заспали моитѣ другари, а менъ оставили да имъ завиждамъ? Защо е моя пѫть осѣянъ съ гробе? Защо и моята лира е на глухи прозвучала и нийде ехо не събудила? Кѫде е майка ми, кѫде е Перуника? — Вълнитѣ въ тъмний виръ мърморятъ:

Не сме ний тѣзъ, не сме ний тѣзъ, които
тебѣ нѣкога сѫ пѣли.
Ний други сме, ний млади сме,
и чужда ни е твоята речь.
Което е било, не ще да бѫде пакъ.

А привечерь отивамъ да се разхождамъ по шосето. Ала по-често се отбивамъ вдѣсно и се покатервамъ по каменливия ридъ надъ него. Тамъ си намирамъ малка затревена полянка, колкото да се настани единъ човѣкъ, и сѣдамъ та гледамъ отсрещната борова гора. Въ това време долу пъпли младото поколѣние, на мене чуждо, далечно и непознато.

Мръкнало се е, шосето е опустѣло, а азъ съмъ още тамо. Звезди сѫ заблестѣли на небето, показалъ се е младия месецъ и залѣлъ всичко съ своята млѣчнобѣла свѣтлина. Долу, между върбитѣ, се провижда рѣката, понела отгоре си тънки плочки сребро.

Постепено моя погледъ започва да губи очертанията на действителностьта. Обърнатъ е навѫтре, въ душата. Загледанъ е въ рой призрачни образи. Едни сѫ отъ своитѣ гробове излетѣли, а други отъ далечни пространства прилетѣли. Азъ съмъ като запленենъ отъ тѣхъ, и нѣмамъ сили да стана да си тръгна. Не виждамъ нищо около себе си. Само месецътъ ме гледа отгоре, и азъ страдамъ: споменитѣ сѫ толкова близо до угризенията на съвестьта.

Ала тия настроения не минаватъ безъ следа. Душата ми се е разболѣла отъ тѣхъ, и волята разслабила. Душно ми е вече и тѣсно между тия върхове и стръмни стени, и ми се струва понѣкога, че ще се срутятъ и ще затрупатъ и менъ и цвѣтливата люлка на моето детинство.

Искамъ да излѣза оттукъ, като разтуря магията, която ме е сковала, да събудя своята воля и да избѣгамъ. Купнѣя да видя скалитѣ на Караманджа, или да прехвърля стръмната стена надъ Черна рѣка, па да назърна въ широкия кръгозоръ, който се опира на южния вододѣлъ, на който е поставена грѫцката граница, да се полюбувамъ на Улуеле, да се изкача на Ченгине-хисаръ и оттамъ да плъзна своя погледъ дори до Бѣлото море.

ПО ДОЛИНАТА НА ЧЕРНА РѢКА

Мѫдрость и младость. — На пѫть! — Пашмаклѫ. — Карлъкъ. — Като въ народната пѣсень.

И ето че единъ день пристигна моя старъ професоръ съ трима свои ученици — Реджебъ, Абла и Незифя. Тъй бѣха промѣнили тѣ своитѣ имена, понеже щѣха да се движатъ между българомохамедане, да изучаватъ тѣхния говоръ. Тогава мѫдрость и младость се сдружиха, та ме събудиха отъ лошия сънь. Младостьта, която танцува и играе, пѣе и се смѣе, ме облъхна съ своята жизнерадость и ми даде крйле. Мѫдростьта пъкъ ме вещо напѫти като стара майка и смири моята мѫка. Че мене липсва кристалната ведрина на старостьта, че въ душата ми не сѫ стихнали още тревогитѣ на младостьта. Нѣма го само възторгътъ и първата вѣра — кѫде се дѣнаха тѣ, ахъ?

Та приехъ драговолно тѣхната покана да ги придружа. Пожелахъ да тръгна съ тѣхъ, да забравя несгодитѣ на пѫтуването, да презра умората, та да се порадвамъ на синьото небе, да усѣтя хладината на тъмнитѣ гори, да чуя пѣсеньта на бистритѣ рѣки.

И ето ни на другия день въ Райково. То заема срѣдната часть на хубавата долина на Черна рѣка между Пашмаклѫ и Устово. Разстлало се е на широко край двата брѣга на

рѣката, та образува две голѣми махали: долна и горня. Нѣкога тѣ бѣха обособени като отдѣлни селища и общини, а сега сж сдружени въ една община и обединени въ едно селище, каквото сж и въ действителность.

Долната махала е хубава съ своето неголѣмо равнище, на което се е разположила. Нея краси най-много бралото, което носи прохлада и показва на дъното на своето легло сребристия си пѣсъкъ. То иде откъмъ края на селото, отъ Топилата, изтича отъ чудотворния изворъ на св. Ивана и гдето мине, създава буйна зеленина по градини и ливади. Нѣкогато караше воденици и тепавици да пѣятъ, нѣкога, когато цъвтѣше абаджилъкътъ и „всѣка каща бѣ пална съ вална".

А горната се е покатерила на високо. Тя си има други радости: припича се на слънце и се радва на боровата гора на отсрещния склонъ и на сочнитѣ ливади подъ нея.

Ето ни и въ Пашмаклж, (сега Смолянъ), долната махала съ широкитѣ ливади долу край рѣката и първитѣ скали на Караманджа отгоре, и Горно-Пашмаклж, гдето ни мами гората на Кайнадина и на Бухльовица.

Отъ тритѣ голѣми селища, нахвърлени въ чудната долина на Черна рѣка, преди да се срещне тя съ Бѣла рѣка подъ Устово, Пашмаклж е най-високо и най-хубаво.

Ако на Устово самото мѣстоположение е

спомогнало да се развие въ едно търговско и занаятчийско градче, ако на Райково е било сждено да процъвти нѣкога като промишленъ, абаджийски центъръ, на Пашмаклж е предопредѣлено отъ самата природа да бжде лѣтовно и лѣчебно срѣдище на тоя край.

Затулено щастливо въ скутитѣ на Караманджа, Карлъкъ и Кайнадина, то се радва на единъ мекъ санаториаленъ климатъ. Като прибавимъ и обилнитѣ води и близкитѣ борови гори, при една височина отъ хилядо метра приблизително, явно е, че нему е сждено да бжде на-добрата лѣчебница въ срѣдна Родопа.

А сжщевременно и най-доброто туристическо срѣдище. Че нийде другаде не могатъ да се видятъ толкова много природни хубости и да се намѣрятъ толкова мѣста за излети. Че Пашмаклж е разположено въ предверието на оня връхъ, който се казва Карлъкъ и е най-съвършеното творение на дѣда Господя въ Родопа. И пжтьтъ за него е презъ Пашмаклж.

Това, дето е тамъ административниятъ центъръ още отъ турско време, му е случаенъ даръ отъ небето. И затова може би ония, които сж управлявали оттука, повече сж се радвали на неговитѣ хубости и повече сж го използували като лѣчебно мѣсто. Че то предразполага, дяволъ да го вземе, повече къмъ поезия и романтика отколкото къмъ трезва

практическа работа. И затова е имало тамъ години, обилни съ романтични приключения.

Пашмаклж се е покатерило далече по близкитѣ склонове на Ешекъ-кулакъ, на Караманджа, Карлъкъ и Кайнадина. Широко му е, макаръ че и людетѣ не му сж малко. Ливади, поляни, гори. И затова е много пригодно за краварство, за овощарство и за горска промишленость. Въ тия стопански области е работено отдавна тукъ. Пашмаклийски ябалки и сега се хвалятъ и славятъ. Пашмаклийци сж снабдявали още въ турско време окржга съ дъски и другъ дървенъ материалъ. Тѣхни дъски се виждаха всѣки пазаренъ день въ Устово, гдето имаха и постоянни складове. Въ днешно време горската промишленость отново се засилва.

Ала Карлъкъ, великанътъ на срѣдна Родопа, стожерътъ, който е събралъ на разговоръ около себе си върхове и гори, високиятъ Карлъкъ, отъ който може да огледашъ надлъжъ и наширъ планината и който бди надъ своитѣ побратими и ги пази отъ напасть и отъ бури, той се не вижда оттука: не е тъй лесенъ достжпътъ до голѣмцитѣ. Засега е предъ насъ една голѣма проточена скала, която иде откъмъ Крива рѣка и отива на югъ, застава надъ Черна рѣка и изрѣзва върше високо въ кржгозора. И тя ни го затуля.

Но ако си сторите трудъ да се покатерите по нея откъмъ Краварника и да преминете отвждъ, тогава ще видите предверието на вълшебния дворецъ, въ който живѣе Той. И както голѣмитѣ срѣдновѣковни замъци сж били обградени съ ровове, стени, висящи мостове и води, тъй сжщо и предверието на Карлъкъ е образувано отъ главоломни бездни, остри зжбери и чуки, потоци и шумливи водопади, долове съ мермерени корита и тъмни гори. И затова гледката отъ Пашмаклж има нѣщо омайно и загадъчно.

Минете ли и това приказно царство, едва тогава ще ви приеме високиятъ стопанинъ, ще ви издигне на своитѣ плещи, ще омае съ грамадната роза на Родопа вашия погледъ и ще даде покой и миръ на вашата душа.

Ала сега намъ пжтьтъ не е къмъ него. По-скромни сж нашитѣ желания. И не ще можемъ да кажемъ както въ народната пѣсень: „Горицеле лилякова, пжтьтъ ми не е презъ тебе, ала презъ тебе ще мина“. Или: „Еленкольо либеле, пжтьтъ бѣше край село, я го сторихъ презъ село.“

Ще отминемъ и Кайнадина, която виши строенъ станъ срещу Пашмаклж, а всжщность се кипри и извива погледъ къмъ хубавелякъ Карлъкъ.

„НАХЪ ЧОКМАНОВО НА ГОСТЕ“

Къмъ Чокманово. — Отвждъ Вѣтрово борце. На билото. — Раницата на младостьта е празна. — Селото. Малко вода, много слънце. — Миналото — „чокмански тьожки кехае“. — Сегашната неволя. — Идилията на пчелника.—Стара баба ни пѣе стари пѣсни.

Поели сме пжтя за Чокманово. Предстои ни първо да се изкачимъ по стръмнината надъ дѣсния брѣгъ на Черна рѣка, та да излѣземъ горе на билото, дето е Вѣтрово борце. Пжтьтъ ни върви между ливади и горици. Минаваме Вѣтрово борце и вървимъ по височината на билото. Очитѣ ни грабна далечниятъ кржгозоръ на Ардината долина. Наблизо, вдѣсно, се вижда малкото селце Пещера и недалечъ отъ него махалата Дуганово, сиречъ Соколово.

Обѣдъ е вече. Дружината съ удоволствие би позакусила. Ала раницата на младостьта е празна. Само душата ѝ е пълна съ радость, смѣхъ и шеги. И сега едва гладътъ имъ напомня, че не сж били предвидливи да си веематъ нѣщо за ядене. Моята раница само, макаръ и тя не много пълна, ала все пакъ съ известно съдържание, спаси положението, та при едно студено кладенче „удавихме червея на глада“.

Излегнахме се следъ това на слънце да си починемъ. Планинския въздухъ преминава леко и неусѣтно въ нашитѣ гърди. Ала смѣхътъ, съ който бѣ пълна и преди душата намладостьта, сега, следъ закуската, избива буйно навънъ въ глуми и закачки, та куди нашата дрѣмка.

Пакъ сме на пжть. Изминаваме малката часть, която ни остава още отъ билото, и започваме да се спущаме по южния склонъ, на който е разположено Чокманово. Лишено отъ повече води, то се радва на много слънце и гледа надалеко.

Нашитѣ моми запѣватъ една отъ малкото родопски пѣсни, които сж успѣли да научатъ:

Дà ни бѣ, Гану, ходила
нахъ Чокманово на госте,
дà ни бѣ, Гану, галила
чокмански тьожки кехае.

Пѣсеньта ми напомня времето на голѣмитѣ овцевъди-кехае и на абаджиитѣ. Виждамъ „тьожкитѣ кехае“, едри и силни, съ обгорени отъ слънцето червени лица, съ „червени“ потури и портокалени пояси, съ бѣли калчете на крака и черни чалми на глава. Дошли сж Петровдень, Света Недѣля, Илиндень — найличнитѣ праздници на Родопа. Младитѣ сж оставили стадата на по-старитѣ и сж се стекли отъ „високана планина голѣмянъ сирянъ да правятъ“ — да се повеселятъ, като използуватъ хубавитѣ сборове, които ставатъ по

тия дни, да „погалятъ“ девойки, а можеби да „отсурнатъ“ нѣкоя отъ тѣхъ.

Въ всѣка кѫща се чува гайда и пѣсень, хоро се тропа. Отпладни ли се, всички сѫ на общо хоро, което се прави на „зеленана ливада, подъ червенана ябълка“ и тамъ сѫ до вечерьта. Чифтъ гайди свирятъ, и „юнацитѣ“ около тѣхъ здраво набиватъ земята, да помисли човѣкъ, че ще я продънятъ. Оживи ли се хорото много, „вчьосне ли се“, обущата, които сѫ обути само за праздника и никакъ не се чувствуватъ добре на краката, започватъ да хвърчатъ на страна: по-леко се играе по калце. . . А и вечерьта по кѫщитѣ до късно се чуватъ пѣсни и свирни.

Ала сега е тихо и мълчаливо. Овчаритѣ сѫ се пръснали, кой знае кѫде, абаджиитѣ сѫ изчезнали. Само нѣколко дюкяни дрѣмятъ на лѣтното слънце, и сополивчета играятъ на пустата улица.

Спираме се на единъ отъ тия дюкяне, да направимъ истинския обѣдъ. Но и тамъ се чувствуваме като на госте — толкова е живо тукъ родопското гостоприемство и любезность, макаръ че неволята, която сега души родопчане, е голѣма.

Искаме да нощуваме въ Смилянъ. Оставатъ ни още часъ-два до мръкнало, толкова, колкото ни сѫ нужни, да стигнемъ дотамъ. Стария учитель К., който не е училъ висока наука въ далечни градове и има всички краски

на мѣстенъ родопчанинъ, ме извика на страна. Моли ме да склоня другитѣ да се отбиемъ при неговия пчелникъ, който билъ близо до пѫтя за Смилянъ, та нѣма нищо да изгубимъ Той тръгна съ насъ, тръгва и другъ приятель да ни изпратятъ.

Малкото било, по което поема пѫтьтъ, се скоро снишава, и ние започваме да се спущаме къмъ долината на Арда, гдето е Смилянъ. Вече сме близо до пчелника — трѣбва само да се отклонимъ малко отъ пѫтя и да го намѣримъ. Една хубава полянка, заградена съ млада гора, ни посрѣща. Долу е дере, а надъ него отсрещу ридъ, обраcналъ съ млада гора. Това било Изворето.

Слънцето клони къмъ заникъ. То праща отдалече своитѣ полегати лѫчи и леко огрѣва гора и поляни. Свѣтлината му сякашъ милва съ своята грѣйка, топли, безъ да пари. Обгръща ни прохлада, зеленина и тишина. И кристалния медъ на пити, съ който ни нагости любезниятъ стопанинъ, ми напомни най-хубавитѣ еклоги на Виргилия.

Едва оставили пчелина, и срещу насъ стара жена отъ Чокманово. Тя е привършила своята работа на нивата си и е тръгнала да си иде. Нашитѣ филолози това и търсятъ. Молятъ я да ни попѣе. Макаръ и уморена, тя не ни отказа и започна съ невисокъ гласъ, който имаше нѣкакъвъ носовъ призвукъ:

Торнала майка, торнала
нахъ манастиранъ да иде.

Това е пѣсеньта за болния синъ, който лежи дълги години подъ редъ, безъ да може да се дигне отъ постеля. Защото е прокълнатъ за голѣмо злодеяние, което извършилъ нѣкога на младини. Единъ вариантъ, който внася нѣщо ново и ценно отъ художествено гледище. Че докато всички други варианти само съобщаватъ, че болниятъ юнакъ, като ходилъ нѣкога съ хайдути, срещналъ сватба и погубилъ и младоженикъ и невѣста, и девери и зълви, тукъ злодеянието е особно подчертано, и впечатлението е поразително: той е вързалъ зетя и невѣстата на два бука „близнака", само да се гледатъ, безъ да се досегнатъ. . . Наистина, има ли по-голѣмо наказание за двама влюбени отъ това, да ги раздѣлишъ тъкмо тогава, когато мислятъ, че е дошълъ часътъ да се изпълнятъ всички тѣхни купнежи и въжделения и да поставишъ преграда на бурнитѣ устреми на младата плъть?

СМИЛЯНЪ

Смилянскитѣ пѣвци. — Природа, благосъстояние и култура. — Смилянъ въ турско време. — Салихъ паша. — Следъ освобождението. — Новиятъ ага.

Въ Смилянъ пристигнахме по здрачъ. И тука сжщата тишина, каквато ни придружаваше и до сега. Само отвждъ рѣката се чува ясно гласътъ на моя приятель М., който се връща отнѣйде съ другари. Скоро сме и ние при неговата весела дружина на зелена ливада. Стъкмяватъ набързо вечеря, и мелодичнитѣ смилянски пѣсни пакъ продължаватъ да услаждатъ нашия слухъ.

Спомнихъ си и другъ вдъхновенъ пѣвецъ на българомохамедански пѣсни, младиятъ учитель К. Бѣше преди година. Докъсно бѣхме и съ него на тая сжщата ливада въ лунна лѣтна вечерь. Докъсно огласяваше той селото съ своитѣ пѣсни, редувани съ кавалъ. И слушаше го удивенъ небесниятъ сводъ, и пригласяше му рѣката съ своя ромонъ. Тая вечерь сънищата на смилянскитѣ девойки ще да сж били по-омайни и купнежитѣ имъ по-сладки. А самъ той, моя младъ приятель, дълго се въртя после въ деглото и дълго въздиша, преди да заспи, като обзетъ отъ нѣкаква треска.

Смилянъ е първото отъ тритѣ голѣми селища, разположени по плодородната долина въ началото на рѣка Арда, — другитѣ две сж Тозбурунъ и Арда. Голѣмкото равнище край рѣката се използува за ливади и царевичини градини. Августската суша не мори тия градини, защото смилянци разумно си служатъ съ водата на рѣката и добре ги напояватъ. И по това време най-голѣмата имъ грижа е това напояване, и разговоритѣ имъ сж най-често пакъ около него.

По-добрата земя и по-голѣмото плодородие сж причина и за по-голѣмо благосъстояние, а това подирното — за по-голѣма вещна култура. Тука кжщитѣ сж по-голѣми и погледни. По-голѣмо благосъстояние се вижда и въ самото облѣкло на мжже и жени, което е по-ново и по-запазено. Затова и българомохеданскитѣ пѣсни по тоя край често говорятъ за „Смилянъ село галѣмо“ и за „смилянско бѣло момѣче“.

Нѣкога, въ турско време, Смилянъ бѣ чутенъ и съ своя малъкъ царь, Салихъ паша, Сиврия, изпърво ага, голѣмъ доставчикъ на хаби за турската войска. Славата му бѣ отдавна прескочила тѣснитѣ граници на неговото родно село и се носѣше не само низъ цѣлата ахжчелебийска околия, ами и вънъ отъ нея. Неговата дума се чуваше и въ Пашмаклж, околийски центъръ, предъ каймаками и военоначалници, па стигаше и до Цариградъ, отдето му дойде и титлата паша. Дори е билъ удостоенъ съ медалъ и отъ царь Фердинанда.

Богатството му, а съ него заедно и славата, сж били изградени, то се знае, отъ жилавитѣ ржце на беднитѣ българомохамедане около него. Че безъ да се отличава сжществено отъ тѣхъ, той е ималъ късметъ да се роди съ повече умъ и хитрина и съ по-внушителна външность, та е можалъ да имъ задава страхъ и да ги принуждава на безропотно подчинение. За това му помагала и неговата смѣлость.

„Сербесъ“ човѣкъ е билъ той. Когато се разсърдѣлъ, гласътъ му гърмѣлъ, и устата му изричала хулни думи и обидни псувни, та не е било мжчно да уплаши кроткото българомохеданско население. Ала когато се случвало да срещне отпоръ отъ една по-силна и по-корава воля, тогава, самъ обзетъ отъ страхъ, благоразумно е отстжпвалъ.

Тия му черти сж подхранвали неговата алчность, и той скоро се видѣлъ богатъ човѣкъ. Но по-голѣмата часть отъ имота му, гори и ниви, сж били заграбени. И обработвалъ ги е съ заграбенъ трудъ. Дойде ли време за жетва или коситба, той е свиквалъ раята да му „помогне“, да му „помежова“, и тогава цѣло село се стичало у него на „межо“. Едно по-хубаво ядене е било наградата на тия межовници, мжже и жени, за труда имъ. Пѣснитѣ имъ сж

били утеха и развлѣчение, а случайно уловенитѣ погледи между моми и момци сѫ имъ радвали душата.

Въ първото десетилѣтие отъ тоя вѣкъ тогавашнитѣ комити бѣха взели за прицелна точка тоя смилянски царь, като мислѣха да се снабдятъ отъ него съ пари за свободата на Одринско. И затова последнитѣ години отъ своя животъ той прекарваше повече въ своя конакъ въ Пашмаклѫ. Навѣрно отъ тамъ е рѫководилъ и голѣмото преследване, което се вдигна срещу българитѣ заговорници въ 1901 год. следъ раняването на неговия посиненикъ хаджи Нурия.

Само единъ човѣкъ се повдигналъ срещу неговитѣ своеволия и безчиния. Салихъ ага, адвокатъ. Ала силата и властьта на тоя паша сѫ били толкова голѣми, че на противника му били отнета всѣка възможность да се бори. Билъ принуденъ да не излазя отъ кѫщата си.

Той починалъ сравнително младъ, на връщане отъ Бѣломорието, на вододѣла, гдето е сегашната граница съ Гърция, тамъ, дето е 11. постъ. Напилъ се студена вода и умрѣлъ.

Погребали го въ близкото голѣмо село Енузъ-дере, столнина на другъ голѣмъ деребей, Муажирина, Исеинъ паша, и на надгробния му камъкъ написали съ турски слова: „Суетни сѫ богатство и слава на тая земя.“

Сѫдбата е невѣрна и промѣнлива. Неговото мѣсто въ Смилянъ се зае, можемъ да кажемъ, отсетне тъкмо отъ едного отъ тия комити, които той преследваше. Въ Смилянъ се засели следъ балканската война Христо Лакудовъ, или, както го наричаха обикновено, Лакудата, българинъ отъ Чокманово, па повлѣче кракъ, та се настаниха и други българи отъ Чокманово и отъ Пещера. И той бѣ дълго време негласниятъ ага на смилянскитѣ българомохамедане. И като Салихъ паша обичаше да псува и попържа, само че безобидно и не много сериозно.

Че Лакудата бѣ милъ и приятенъ ага. И навѣрно е закрилялъ своята рая и бранилъ тѣхнитѣ интереси отъ чуждо посегателство, та и тѣ се отнасяха къмъ него съ известна страхопочить дори до смъртьта му.

Спомнямъ си съ удоволствие неговата осанка на едъръ и широкоплещестъ родопчанинъ, който не хвърли никога своята нѣкогашна овчарска носия. Спокоенъ и тежъкъ, на лицето му бѣ изписана винаги и оная хубава овчарска усмивка, която говорѣше за доброта, простодушие и чистосърдечность. Ако е вършилъ нѣкога нѣщо нередно, то ще е било несъзнателно.

Лакудата притежаваше тъй сѫщо благородството и гостоприемството на ага. Неговата кѫща бѣ широко отворена за всички. Често съмъ гостувалъ и азъ съ другари у него. Вед-

нжкъ му се изсипахме цѣла дружина млади люде въ късна лѣтна вечерь. Единъ отъ насъ бѣ съ кѫси туристически панталонки. Удивенъ отъ това, той отива при своята баба и ѝ казва: — „Мудо мари, яла борже да видишъ, какви люде сѫ дошли съ голи буте“. . .

Помина се ненадейно по-миналото лѣто още здравъ и крепъкъ. Не много преди това бѣхме събрани на една отъ близкитѣ смилянски ливади. Рибата, току що наловена отъ рѣката, бѣ на огъня и чакайки да се опържи, залъгвахме си стомаситѣ съ „бѣла“ ракия. Той ни зазрѣ откъмъ своята воденица и поиска позволение чрезъ нѣкого да дойде при насъ. Започна сърдеченъ разговоръ между менъ и него. Говорѣше ми за своитѣ нѣкогашни комитски скитания, когато билъ интерниранъ въ северна България, та тъй можалъ да види свѣтъ.

Лека му пръсть!

ВЪ ТОЗБУРУНЪ И АРДА

На пѫть за Тозбурунъ.—Хубаво селце Кошница. — Какво е създалъ Тозбурунъ. — На гости у молла Юсеина. — Цвѣтята, които чезнатъ за въздухъ и свобода.—Арда.—Моитѣ стари приятели. — Безвъзвратно изчезналото хубаво.

На утрото продължихме пѫтя си по шосето, което върви край рѣката и води за селото Арда. Окото се спира ту на залѣсенитѣ съ дребна млада гора склонове отстрана, ту на бистритѣ води на рѣката, въ чиито сини вирове играятъ пъргави рибки.

По срѣдата на пѫтя между Смилянъ и Тозбурунъ ни спира вниманието малкото селце Кошница. Разположено на едно малко полуостровче, то заема една такава равна площь, каквито за планината тукъ сѫ рѣдкость. И тъй ни привлѣче за обѣдъ и почивка.

Както въ Смилянъ, тъй и въ Тозбурунъ, е на лице една вещна култура, каквато за други бедни българомохамедански села е непозната. Голѣми и варосани кѫщи, тукъ-тамъ калдаръмъ по улицитѣ. Особено се хвърля на очи училищната сграда, въ която се е помещавало въ турско време духовното училище, разсадникъ за ходжи въ околията, а сега е българско първоначално училище, джамията и конацитѣ на братя Агушови, тозбурунскитѣ аги,

които, едничките останали, продължаватъ и до сега своя агалъкъ. Но за тѣхъ по-сетне.

По плана на моитѣ академични спжтници тукъ трѣбваше да останемъ два-три деня и да се установимъ въ нѣкоя българомохамеданска кжща. Намѣриха за добре да ни настанятъ въ новата кжща на молла Юсеина, който си има въ нея откъмъ пжтя и дюкянче за манифактура и колониалъ. Занимавалъ се той съ търговия отдавна, ходилъ нѣкога въ Сѣръ и Драма пари да печели. Иначе едва ли би могълъ да построи такава хубава кжща и да я нареди тъй спретнато. И затова страхътъ ни отъ несгоди, каквито очаквахме да ни посрещнатъ въ една ахрянска кжща, не се оправда. Наопаки, бѣхме изненадани отъ чистотата, която царѣше въ тоя домъ, както, сравнително, и отъ известни удобства, които ни осигуряваха най-важното: сносно легло и добра храна.

Прислужваха ни, както въ всѣка мохамеданска кжща, само мжже: бащата и младъ синъ, който вече бѣ успѣлъ да се ожени, макаръ че да бѣше се родилъ въ градъ, щѣше да е още ученикъ. И забавляваха ни пакъ тѣ, като влагаха въ своитѣ обноски голѣма любезность и прѣкомѣрна доморасла етикетность. И все пакъ се чувствуваше, че нѣщо липсва: нѣмаше онова разнообразие, оная живость, които придружаватъ гостуването въ една християнска кжща и които идатъ отъ присжтствието на женската челедъ. Че новиятъ законъ на Кемала не е проникналъ още тукъ, да измѣсти стария. Само момитѣ ни, настанени въ отдѣлна стая, имаха възможность да се виждатъ и разговарятъ съ женитѣ, дъщери и снаха на нашия домакинъ.

Животътъ на българомохамеданката въ всѣка възрасть е ограниченъ и затворенъ и нейната сждба никакъ не е завидна. Ала изглежда, че сждбата на момичетата, следъ като сж престанали да посещаватъ училището, е още по-тежка. Затворени вкжщи, тѣ само следъ женитбата могатъ да излазятъ повече навънъ. Като цвѣтя безъ роса и слънце чезнатъ тѣ, слаби и бледни. И, то се знае, присжтствието на тѣхни сестри, дошли отдалече и видѣли толкова много, бѣ за младитѣ жени голѣмо събитие. Тѣ сж тъй жадни да чуятъ нѣщо ново, за всичко питатъ и разпитватъ и внимателно слушатъ. Дивятъ се на пѣснитѣ, които имъ пѣятъ гостенкитѣ, на танцитѣ, които имъ показватъ и все не имъ постига времето, когато сж съ тѣхъ.

Напразни бѣха увещанията на нашитѣ моми да се оставятъ да ги видимъ и ние, мжжетѣ. Само отъ прозорцитѣ на стаята ний виждахме понѣкога да се мѣрне нѣкоя отъ тѣхъ долу на двора, постланъ съ калдаръмъ, излѣзла отъ кжщи да вземе дърва отъ дърварника или да дои кравитѣ.

Третия день отъ нашето пристигане въ Тозбурунъ бѣ недѣля. Решихме да го запълнимъ съ единъ излетъ до близкото село Арда, отдето започва рѣката съ сѫщото име. То не отстои на повече отъ петь километра. Гледката по пѫтя е сѫщата — рѣка, ливади край нея и склонове. Но при селото долината се разтваря, разширява се и ни разкрива по-голѣмъ кръгозоръ.

Недѣлята е наложила на селото, разхвърлено край рѣката, още по-голѣма тишина и покой отколкото въ други дни. Чувствува се празникътъ. Ни шумъ, ни движение. Рѣката само едва-едва ромоли. Познати излазятъ отъ общината край пѫтя и ни здрависватъ. Между тѣхъ е и старшията отъ военния подучастъкъ. Макаръ да разбра, че сме познати люде и можеше да попита за насъ своитѣ другари, той все пакъ не можа да устои на изкушението да си направи устата за лични карти. . .

Първата ни почивка бѣ на дървеното балконче, съградено около стъблото на една върба отъ ония, които сѫ наредени покрай рѣката на хорището, гдето се играе хоро. Тука сме съ близко познати млади съпрузи. Съ тѣхъ посетихме после дома на стария чорбаджия К., комуто съмъ гостувалъ много пѫти. И тоя пѫть видѣхъ съ удоволствие голѣмата старинна кѫща, и широкия потонъ на горния етажъ, и пейката до прозорцитѣ. Приеха ни въ кьошка. Ала

момитѣ, зазрѣли, че има грамофонъ, не закъснѣха да използуватъ и него и потона, да си потанцуватъ.

Въ моя споменъ селото Арда е свързано най-вече съ събора, който става тамъ на Илинденъ. Както е селото на края на околията, въ подножието на Добринъ връхъ и Кушларъ, тъй е на края то и съ своя съборъ. Че по-голѣмитѣ срѣдищни села сѫ избързали да обсебятъ поранитѣ лѣтни праздници за свои сборове.

И все пакъ е тоя съборъ за мене единъ отъ най-приятнитѣ, и рѣдко минава година да го не посетя. Да не мина пѫтя отъ Смилянъ презъ Тузбурунъ или отгоре презъ „Бориката“, която възнаграждава пѫтника съ своята хубава борова гора за стръмнината, която е изкачилъ, доде дойде до нея.

Не по-малко приятно е за родопчанина да вкуси отъ прохладата на самото село Арда, да присѫтствува на богослужението въ скромната църквица, гдето понѣкога слухътъ е изненаданъ отъ хубаво хорово пѣние, да поседне сетне и на пейкитѣ край новостроеното читалище на хорището и да погледа, ако е привечерь, хорото, а можеби и да се хване да му подрусне. Да посети домоветѣ на познати и да ги поздрави съ „за много години“, да прекара въ нѣкой гостоприеменъ домъ хладната нощь и да се омие сутриньта на бълбукащия чучуръ на чешмата на пѫтя. И ако му

остане време да излѣзе вънъ отъ селото по пѫтя за Горна-Арда, да се намѣри въ една тревиста котловина, и да се полюбува на хубости и гледки, каквито рѣдко се виждатъ.

Ала това, което видѣхъ азъ веднъжъ, когато прекарахме голѣма часть отъ деня тука съ млада и весела дружина, едвали нѣкога ще се повтори. Никога не ще преживѣя вече и онова настроение, въ което ме потопи тая гледка, която видѣхъ тогава, въ сѫщото време, когато останалата дружина бѣ цѣла погълната въ игри и забави. И сега напразно търся, когато ида, оная неизказана хубость, която видѣхъ тогава и която ме тъй плени. Какво чудо! Минавашъ хиляди пѫти равнодушенъ покрай известно мѣсто и съ нищо не засѣга то твоята душа. Ала, случи се, заседнешъ нѣйде наблизо, поогледашъ се, спрешъ своя погледъ по-дълго на това, което е предъ тебе, започвашъ да се унасяшъ въ гледката, забравяшъ другото. И тогава те осѣни новъ образъ, нова хубость, нова мисъль. Мине време, — пакъ дохождашъ, пакъ се вгледвашъ — ни поменъ отъ онова, което си нѣкога видѣлъ. Ахъ, где се дѣна то?

Човѣкъ оставя най-ценното отъ своята душа не само по люде, ами и по мѣста. Еднакво се губи онова, което ни е вдъхнато отъ люде, и онова, което ни е вдъхнато отъ природа. Озарила е неземна свѣтлина нѣчий

образъ, нѣчий изгледъ. То нашата душа го е озарила, нашиятъ купнежъ. Угаснала е свѣтлината, и образътъ си е显 станалъ пакъ тъй сивъ и безразличенъ, и изгледътъ невеселъ.

НА ГОСТЕ У АГИТѢ

Къмъ Черешово на курбанъ. — Шествие отъ призраци.—Конакътъ.—Домакинътъ, който купнѣе за мѫдрость и просвѣта. — При курбаня. — Разговоръ на хармана. — Родоначалникътъ, който напуща Стамбулъ за Родопа. — Разсѫждение за родопскитѣ мохабети. — Нощьта въ конака. — Религия, традиция и нравственъ законъ.

Още една нощь въ Тозбурунъ. На утрото сме отново на пѫть. Искахме да посетимъ махалата Черешово, гдето е чифликътъ на братя Агушеви и тѣхното лѣтовище. Тоя день щѣше да има тамъ курбанъ, за всички българомохамедане отъ околностьта—една причина повече за насъ да го посетимъ.

Излазяме отъ Тозбурунъ по шосето за Смилянъ, но скоро се отбиваме отъ него и улавяме единъ страниченъ новъ пѫть, който се вие надъ единъ скокливъ страниченъ притокъ на Арда и води за Черешово. Възкачваме се нагоре. Забавляваме се съ хвърляне камъни надолу къмъ рѣката. Дохождаме до първитѣ кѫщи на селцето, ала чифликътъ се още не вижда. Натамъ вървятъ и много ахряне и ахрянки.

Поспрѣли за малко на почивка, ние гледаме цѣло едно шествие отъ българомохамеданки, които минаватъ предъ насъ. Овити въ черни фереджи, тѣ се движатъ мълчаливо като

призраци. Едни закриваха добре своитѣ лица, да ги не видимъ, други се не грижеха многомного за това и си вървѣха открити. Между тѣхъ ние можахме да видимъ истински хубавици. Да бѣха имали възможность да се грижатъ за себеси така, както се грижи гражданката, тѣ биха затъмнили съ хубость много свои посестрими отъ града. Движеха се събрани на групи. Нѣкои отъ тѣхъ ездѣха на мулета.

Тръгваме пакъ. Конацитѣ се показаха. Младъ българомохамеданинъ, досѣтилъ може би по нашата външность, че не сме отъ тоя край, се отдѣли отъ купчина люде, дойде при насъ и ни посочи конака, па и самъ ни придружи дотамъ. Стръмнината се улегна и спрѣ на върха. Около насъ просторни ливади и ниви съ много овощни дървета. На ливадата, близо до конака, направенъ харманъ. Вода шурти, доведена отнѣйде.

Влѣзохме въ харема на конака. Дворътъ е посланъ съ затревенъ калдаръмъ. Въвеждатъ ни въ първото крило на постройката, въ партера, който имъ служи, изглежда, за госте, нѣщо като „ачикъ-одая.“ Тѣсенъ продълговатъ потонъ. На дъното стая съ низки миндери, постлани съ червени килими, широки и удобни за седене. Тамъ седнахме и ние.

Не мина много и предъ насъ се яви единия братъ Агушовъ, Хавузъ Арифъ, и любезно ни поздрави съ добре дошли. Въ образа му има

нѣщо изразито, въ очитѣ му свѣти умъ и мекота. Говори бавно, ала смислено и ясно. Изслушва съ любопитство и отговаря разумно и умѣстно, и думитѣ му, че се радва, за гдето се е срещналъ съ „учени“ люде, че има нѣщо сродно съ тѣхъ, навѣрно бѣха казани отъ сърдце и отговаряха на действителностьта.

Следъ кѫсъ разговоръ, предложи ни, докато приготви обѣда, да ни заведе на курбаня. Минаваме по пѫтека между ливади, оградени съ дървена ограда, и излазяме на една височинка, гдето сѫ събрани курбанджиитѣ. Мѫжетѣ, които ни срѣщатъ, поздравяватъ агата засмѣни до уши. Личи, че между тѣхъ и агитѣ сѫществуватъ хубави, патриархални отношения, въ които има не само страхъ и почить, но и обичь и преданость.

На една страна на равнището врѫтъ казанитѣ съ „кешкека“ — овче месо, чиито мръвки се губятъ въ пшеничена трахана. Нашата палава Незифя не се стърпя да не опита тоя кешкекъ, ала остана разочарована. Край тѣхъ обѣдваха малки групи мѫже. Други, които не сѫ обѣдвали още, чакатъ търпеливо своя редъ, и тъй безъ блъскотня, шумъ и бъркотия се изреждатъ всички гладни и се нахранватъ. Още единъ белегъ, че между нашитѣ българомохамедане има повече уредба, стегнатость, търпение и послушание отколкото у мнозина тѣхни братя християне.

Пладня вече отдавна бѣ минала, когато свършихме нашия обѣдъ. Агата ни покани следъ това на хармана, по който бѣхме минали сутриньта. Оттамъ се виждатъ близкитѣ върхове, обрасли съ широколиста гора. Около насъ е тишина и красота. Сега разбирамъ много добре прадѣдото на Агушови, който оставилъ почеститѣ и сана на чутенъ пълководецъ въ турската войска и дошълъ та се заселилъ тукъ, всрѣдъ дивата планина, па започналъ да се занимава съ скотовъдство. Той ще е видѣлъ всичката суета на придворния блѣсъкъ и всичката нищета на боляри и сановници. И навѣрно му се е отщѣло да гледа борбитѣ за надмощие и властъ между султановитѣ голѣмци, сплетнитѣ и featкознитѣ между високопоставенитѣ, раболапието на по-долнитѣ, самозабравилата се надменность и глупость на горнитѣ. И дошълъ тука да царува воленъ и самотенъ надъ безхитростна и покорна рая.

Между професора и агата се води интересенъ разговоръ. Между друго, професорътъ хитро навежда речь за българомохамеданетѣ, за това, че би трѣбвало тѣ, независимо отъ вѣрата, съ широка обща просвѣта да се поведатъ къмъ напредъкъ и култура. Ала умниятъ българомохамеданинъ долавя негли скрита помисъль въ казаното и ловко отбѣгва да даде непосрѣдственъ отговоръ.

Искуството да се води разговоръ,да се

прави „мохабеть,“ все повече и повече се губи у насъ. Можеби по-голѣмата грамотность и навикътъ да общуваме съ книги и вестници сж накърнили това умение. Често съмъ наблюдавалъ, колко сж непохватни младитѣ граждане, когато попаднатъ въ такава срѣда и условия, че трѣбва да водятъ по-продължителенъ разговоръ съ люде, които срѣщатъ за пръвъ пжть. А има нѣщо хубаво и интересно, понѣкога забавно, понѣкога поучно въ тия разговори, особно когато се водятъ тѣ при обстановка, отъ която лъха уютъ и топла сърдечность.

Представямъ си родопска приемна. Ако е лѣтно време, въ „кьошкя“, на миндери съ кичени халища и шарени възглавници, гдето сж насѣдали гоститѣ. Ако е зиме, въ „собата“, гдето бумти печката, и всичко е постлано съ нови козиняви халища. Домовладиката заема срѣдищно мѣсто и оттамъ важно и любезно насочва и ржководи разговоритѣ. Неговата грижа е най-вече въ началото, когато се още търсятъ темитѣ и когато отъ изтъркани и винаги еднакви подпитвания: „та какъ сте още? какво правятъ вашитѣ? какъ е едикой? кажете нѣщо ново? и пр., неусѣтно се преминава къмъ плавенъ и увлѣкателенъ разговоръ. Понѣкога е тоя разговоръ близо до действителния животъ, засѣга ежедневни несгоди и интереси, печалби и загуби. Ала и често се издига надъ дѣлничното, засѣга минало и далечно, прави предметъ

на картинно възпроизвеждане видено и чуто, прибѣгва до шега и остроумие, и така действува на душитѣ като едно изкуство. И тукъ изпжкватъ родени неуки разказвачи, чиито разкази се нижатъ презъ чудати или забавни случки и прилуки и показватъ дарбата на говорителя да обрисува съ живитѣ краски на художникъ виденото, да вложи измислица и въображение въ това, което не е видѣлъ или пъкъ забравилъ, да си послужи още и съ невѣроятнитѣ размѣри на преувеличеното и да накара слушателитѣ да го зяпатъ въ почуда, или да ги разсмѣе съ намѣсто казана шега или игрословие. И тъй продължаватъ понѣкога тия мохабети до късно презъ нощьта. Тѣ замѣстватъ и до сега въ малкитѣ села и кино, и театръ, и концерти. Че нерѣдко се придружаватъ и отъ гайда и отъ хубави народни пѣсни.

Така ни свари неусѣтно здрачъ, и ни надвисна звездна нощь. Неохотно се прибрахме вкжщи: трѣбваше да вечеряме.

Вечеряхме въ една отъ стаитѣ на първото крило на конака, гдето бѣхме презъ деня, седнали низко на пода около софрата. Тоя пжть и домакинътъ бѣ на трапезата. Седналъ по турски, той ни приканяше по родопски обичай. Блюдата не бѣха малко. Но професорътъ, присжствувалъ при другъ, по-тържественъ случай, и съ повече гости, ни бѣ казалъ, че тогава тѣ били много повече.

Желанието на младитѣ бѣ отново да излѣземъ на хармана, ала бѣ време за спане. Сега ни отведоха презъ съседенъ дворъ въ друго отдѣление на конака. Навѣрно, третото отдѣление, съседно на второто, е самия харемликъ, жилището на женитѣ. Че тамъ отведоха за нощуване нашитѣ дами.

Въ просторната стая, въ която нощувахме, нѣмаше ни кревати, ни друга градска мебель. Само широки и низки миндери, на които бѣха приготвени за насъ чисти и удобни легла. По срѣдата на едната стена огнище, въ кжта полици за сждове н бакъри съ вода — сжщинска „горна кжща" отъ родопско жилище. Но това, което ни напомняше, че сме у мохамедане, бѣха нашаренитѣ по стенитѣ турски писмена, които криеха невѣмъ мждрости отъ корана.

Българомохамеданинътъ е чистосърдечно набоженъ. Строго тачи повелитѣ на своя пророкъ и благодарение на това той е, можемъ да кажемъ, по-добъръ и по-редовенъ въ своитѣ задължения отколкото сж българитѣ християне. Религията и всичко свързано съ нея е навѣрно нѣщо свето за него. Нейнитѣ обреди ще да сж скжпи за него, както му сж скжпи и споменитѣ за майка и баща, за дѣдо и баба. Можеби ще дойде день, когато просвѣта и напредъкъ ще извършатъ своето, и въ душата му ще зацъвтятъ по-други спомени. Но дотогава

ще си живѣе съ досегашнитѣ. И за това не трѣбва да го осжждаме. По-лошо би било, ако бѣ изобщо безъ вѣра и безъ богъ, ако въ душата му не живѣеше никакъвъ законъ и никакви правила не насочваха неговия животъ.

Утрото ни блесна на широкия потонъ съ безбройни прозорци, както е въ всѣка родопска кжща, и гледката, която се откри оттамъ бѣше великолепна. Домакинътъ ни вече чакаше на „пейката" за закуска.

Изпрати ни далече заедно съ своитѣ румени момчета, засмѣни и приказливи, едното отъ които било ученикъ въ Пловдивъ. Посочиха ни пжтя до шосето, което върви край границата. Встрана остана добре прикжтаното селце Попрелка. Следъ като се нагледахме още веднъжъ на широка гледка къмъ Олуеле и Чиргиня-хисаръ, ние се скрихме въ дълбото дере на Бухлювица между хубава иглолистна гора, та слѣзохме въ Пашмаклж.

ВЪ РОДОПСКА ШВЕЦАРИЯ

На почивка въ Пашмаклж.—Отново на пжть. — Дружината се увеличава съ едно муле и неговия стопанинъ. — Ешекъ-кулакъ. — Богатствата на широколжчане и тѣхнитѣ нрави. — Найголѣмото селище следъ Широка-лжка и неговитѣ махали. — Езиковни разговори. — Моята благодарствена молитва.

Почивахме два деня въ Пашмаклж. Седимъ предъ кафенето, пиемъ кафе и презъ дима на цигаритѣ гледаме виденитѣ хубости. Любуваме се и на стария чинаръ предъ насъ. Ала той се не радва вече на много гости както преди, когато бѣ при него можеби едничкото кафене въ града и когато му дохождаха за отдихъ и прохлада първитѣ чиновници измежду ония, които управляваха Пашмаклийска околия. Лишена е беседката около него и отъ двата голѣми дървени чучура, които бълваха бистра студена вода и бѣха въ чудна хармония съ всичко останало. Сега идилията е нарушена: новото време съ своитѣ умници ги е замѣнило съ циментова чешма. . .

Или ходимъ по рѣката и се кжпимъ въ нейнитѣ води. Правимъ вечерни разходки по шосето нагоре и гледаме оттамъ Кайнадина и близката борова гора подъ нея.

Докато едно утро, отморени, потеглихме отново, тоя пжть вече съ едно муле, което се натовари съ нашитѣ раници и на което отвреме-навреме се натоварваше напанагонъ и Незифя, не много по-тежка отъ една раница.

Излизахме отъ Ардината котловина. Предстоеше ни да преминемъ оня заслонъ, който досега тъй упорито и неумолимо ни възправяше Карлъкъ, да назърнемъ въ нови кржгозори и да видимъ единъ новъ свѣтъ — най-чудния, най-омайния отъ тия, които крие въ себе си тайнствена Родопа: Дьовленско! Тамъ, гдето протичатъ голѣми бистри рѣки, пълни съ пъстърва; гдето се вишатъ до небето върхове, покрити съ вѣковни девствени гори и обширни зелени поляни; гдето се тулятъ малки поленца, обградени отъ страхотни грамадни скали и чукари, гдето живѣятъ волни и диви планинци.

Сега ще се катеримъ по пжтя, който минава покрай Крива рѣка и пресича вододѣла при Ешекъ-кулакъ, та ще ударимъ Карлъка въ флангъ и оттамъ ще се спуснемъ въ Широколжшката часть, чиито села, селца и колиби сж полазили по плещитѣ на великана врьхъ откъмъ северъ или по височинитѣ срещу него — тамъ, гдето се раждатъ най-много картофи, ала гражданитѣ не могатъ да опитатъ тѣхния вкусъ поради далечното разстояние; гдето се трупа най-много снѣгъ и гдето ставатъ наймного сборове презъ лѣтото; гдето се още

пази старата родопска носия и у мжже, и у жени, старитѣ пѣсни и гайдитѣ; гдето се говори особенъ и чуденъ езикъ, съ който чудесно се изказватъ жалбитѣ на широколжчане за тѣхнитѣ камъни. „Камене, камене, колкусу ва гльодамъ, хуге ми са нажалува“.

Неведнъжъ съмъ минавалъ тоя пжть. Но винаги изпитвамъ нова радость, когато следвамъ неговитѣ извивки. Той прилича на голѣма алея, която върви между ливади и гора, покрай палава планинска рѣкичка. Отвредъ те посрѣща прохладенъ лъхъ, прѣснота и младость. Самиятъ Ешекъ-кулакъ е отбелязанъ съ едно параклисче, посветено на Св. Пантелеймона. Пашмаклийци и широколжчане се ухитрили да си направятъ тука новъ сборъ вмѣсто стария, историческия, който става на Роженъ на 9. августъ, новъ Пантелей! Защото тука имъ е по-близо и по-лесно за посещаване. Оттукъ пжтьтъ, не по-малко красивъ, се навежда къмъ Широка-лжка и се промъква презъ голѣма стара гора. Обѣдъ при гингерова вода (гдето расте магарешки трънъ, водата се смѣта за най-хубава) и едночасова почивка.

Тръгваме пакъ. Голѣмата гора се свършва. Кржгозорътъ се разширява. Предъ насъ е Широколжшкиятъ край, родопска Швейцария. Върхове, поляни и долини, гдето се криятъ селца и колиби. Но най-близо до насъ е Стойкитѣ. съ своитѣ нѣколко махали. Ето, срещу

насъ вече се засмиватъ първитѣ кжщи отъ една махалица. Оставаме шосето да продължава за Широка-лжка, а ние поемаме пжтека по ливади, която ще ни заведе натамъ. Навлизаме въ малка зелена котловина, която прилича на люлка. Спжтникъ ни е малка рѣчица, която ни завежда до новото стойкенско училище, което заема срѣдищно мѣсто, та да бжде удобно за всички деца отъ махалитѣ.

Вдѣсно е Мършавото, една отъ махалитѣ, която се е покатерила по една гола, мършава стръмнина. Вървишъ ли по срѣдата на тая люлка, ще стигнешъ сжщинското Стойкитѣ, основано, както разправятъ, отъ нѣкой си Стойко. То е главната махала съ пазара и дюкянитѣ, метрополията на селото, да речемъ. Ала ние се отбиваме влѣво. Искаме да спремъ въ Кайковската махала. Вървимъ между борова гора по една хубава алея. По нея виждаме тукъ-тамъ дървени скамейки, поставени да услужватъ на малкото лѣтовници, които достигатъ дотукъ, и да привличатъ нови.

Кайковската махала е най-хубавата. Тука е църквата и старото училище. Съ тѣхъ започва самата махала, разположена нагоре по склона. Тишината е пълна. Колкото люде има, и тѣхъ ги нѣма: отишли сж да гледатъ своята кърска работа. Само учителитѣ сж въ училището, събрани по нѣкаква обществена работа. Ние сѣдаме на скамейка на площадчето предъ

училището да ги почакаме да излѣзатъ, и се любувахме на хубавата гора.

Дойдоха, сприказахме се. Професорътъ пристжпи веднага къмъ своята работа: искаше да чуе отъ тѣхъ мѣстно наречие и изговоръ. Ала забелязахме, че го бъркатъ съ книжовния езикъ. Излѣзе, че нѣкой училищенъ инспекторъ имъ забранилъ да говорятъ на мѣстно наречие. . . Дори имало случаи, учители, провинени въ такова „престжпление", да се подвеждатъ подъ отговорность и да се прави анкета...

Учителитѣ, все мѣстни млади люде, бѣха много любезни, много приказливи и много прибрани: здрачи ли се, разотидоха се по домоветѣ си. Остана съ насъ стариятъ учитель Ч. сега пенсионеръ. При насъ бѣ и младата учителка, изхвърлена съ доволно голѣма челядъ следъ корабокрушение въ жизненото море на, тоя зеленъ островъ. Нейната кжща бѣ тукъ, и тя пое благородната грижа за нашето настаняване презъ нощьта.

Разположението на Стойкитѣ е едно отъ най-щастливитѣ. Него не гнетятъ надвесени голи чукари, не загрозяватъ го сипеи и пороища. Заобиколено е отвредъ съ зеленина: ливади, падини и елови горици. По-далечъ, погледътъ достига върховетѣ, които образуватъ вододѣла между Чепеларе и Широка-лжка. Изкачишъ ли се надъ махалата, ще видишъ Карлъкъ, селото Гела, и Сулища, и върха Турлата.

Презъ всичкото време, което прекарахъ тукъ, душата ми бѣ изпълнена съ признателность къмъ милата моя планина, която бѣ закрила отъ очитѣ ми неприветната низина съ многото люде, които пъплятъ по нея, и бѣ ме издигнала въ своята вълшебна люлка толкова високо, между земната зеленина и небесната синевина. Тихичко, едва забелязано, ме люлѣеше тя като свое морно дете и ми приказваше приказки съ шепота на гората и ми напѣваше приспивни пѣсни съ ромона на чучурката, която се тулѣше между цъфналата трева. Ала азъ не затваряхъ очи за сънь, макаръ да бѣше нощь, ами гледахъ небето и отпращахъ топли молитви къмъ всевишния, който ме гледаше отгоре съ своитѣ милиарди звезди-очи. Тѣ проникваха тия звезди, съ своитѣ лжчи до глжбинитѣ на моята душа и събуждаха заспалитѣ езерца отъ сълзи, въ които се криеше моята скръбь. Сълзитѣ се изпаряваха и полетяваха нагоре къмъ очитѣ, тамъ ставаха отново на бистри капки и се лѣеха по моитѣ страни въ знакъ на благодарность къмъ всезрящия.

ШИРОКА-ЛЖКА И БЕДЕНСКА БАНЯ

Широка-лжка — тѣсно село. Всичко е относително но тоя свѣтъ. — Царството на Широка-лжка. Родопска Швейцария. — Примѣрътъ на митрополита Стефана. — Просвѣта въ Широка-лжка. — Широколжчане пазители на стария родопски битъ. — Беденската баня. — Где живѣятъ посетителитѣ и где се кжпятъ. — Родопска баня, родопски животъ, родопскп веселби. — Авторътъ се опива отъ родопска музика въ кръчмата на дѣда Андона и изпада въ сантиментално настроение.

На утрото превалихме малкия хълмъ надъ Кайковската махала и после се спуснахме по неговитѣ хълбоци надолу презъ махалата Грашица, та излѣзохме на шосето, което води къмъ Широка-лжка.

Селото Широка-лжка се е протегнало въ едно широко дере по подобие на Дупница, на Долно-Дереке и на много други планински селища. И изведнажъ, едно име Широка-лжка, което никакъ не отговаря на неговото мѣстонахождение! Всичко на тоя свѣтъ е относително. Та и неголѣмата лжка, която се намира край рѣката, следъ като излѣзешъ отъ селото и поемешъ пжтя за Банята, лжката, гдето нѣкога овчаритѣ сж лжчили своитѣ овце, е била за тѣхъ — широка.

Такова мѣстоположение, то се знае, не може да вмѣсти твърде много природни хубости. Едничката му красота е рѣката, която протича презъ него и стръмнитѣ скали, обрасли съ борове, надъ лѣвия брѣгъ на рѣката. Толкова стръмни, че не е рѣдкость, нѣкоя отъ кравитѣ, които отиватъ тамъ на паша, да се катурне долу въ рѣката.

Ала Широка-лжка не е само селото, което се е сгушило въ това дере. Широка-лжка е, бихъ рекълъ, въ дъното на една грамадна хуния, чиито стени се издигатъ до Карлъкъ, Ешекъ-кулакъ Караманжа, Карабалканъ, и Персенкъ. И по тѣхнитѣ склонове, покрити съ гори, поляни и чудати скали, сж пръснати повече отъ двадесеть села, селца и махали, чиито жители се стичатъ на пазаръ въ Широка-лжка. А близкитѣ пращатъ и децата си тамъ за прогимназиално учение, често пжти отъ петь и повече километра разстояние, по лоши и опасни зимно време пжтища, съ торбички на рамо, въ които сж тѣхнитѣ книжки и тѣхниятъ обѣдъ.

Измежду тия селца, едно отъ най-хубавитѣ е Гела, заседнала въ скутоветѣ на самия Карлъкъ на широки поляни. Отсреща се е припекло на слънце Сулица, а по склоноветѣ на Карабалканъ, не далече отъ Чепеларския вододѣлъ, сж се натърчали Махмутица и Кукувица, чиито кжщи сж зарѣяни по падини и край горици, та се не вижда селото, и Стойкитѣ, най-

голѣмото отъ всички тѣхъ. И много други още селца и махалици съ причудливи названия.

Така разгледано въ своята цѣлость, като отдѣлна, завършена часть отъ широка Родопа, Широка-лѫка става единъ отъ рѣдкитѣ по хубость кѫтове въ нашата родина. Ненапразно интелигенцията отъ съседнитѣ краища ѝ даваше името Швейцария и единъ отъ нашитѣ млади художници я сравнява съ Казказъ, за да изкаже своя голѣмъ възторгъ и чувство за нѣщо приказно хубаво.

Затова навѣрно и митрополитъ Стефанъ не пропуща лѣто да не посѣти своето родно село и да не се приобщи и съ люде и съ народно творчество и съ детински и младежки спомени, да се не окѫпе въ бистритѣ и освежаващи струи на родната рѣка. Добъръ примѣръ за ония нашенци, които мечтаятъ за Швейцария и Монбланъ, безъ да сѫ опознали своята собствена Швейцария, и за културата на чуждитѣ, безъ да сѫ опознали своята.

Наредъ съ Чепеларе, Устово и Райково, и Широка-лѫка се е отличавала отдавна като малъкъ просвѣтенъ и националенъ центъръ съ свое класно училище, И немалко просвѣтени обществени и държавни дейци и служители е дала тя. Оттамъ бѣ покойниятъ Найденовъ, министъръ на войната по врѣме на голѣмата война. Оттамъ е и г. Горчо Мерджановъ, който се нареди въ последнитѣ години между мал-

кото родопски благодетели съ своитѣ дарове за просвѣтни и културни цели въ Широка-лѫка и Чепеларе.

Сега въ Широка-лѫка се строи голѣма сграда за читалище и театъръ, която навѣрно ще надмине всички останали въ родопския край.

Бѣдна е Широка-лѫка. Земята ѝ не е малка, ала е слабо производителна. И все пакъ, съ голѣмъ трудъ, широколѫчанинътъ успѣва да си набави зимовище по примѣра на нѣкогашнитѣ родопчане и когато снѣгъ и ледъ покриятъ баири и падини, и той си има своитѣ радости, припекълъ се на голѣмия огънь до огнището при своята челедь.

Широколѫчане ще трѣбва да поставимъ между най-голѣмитѣ пазители на старата родопска култура. Носия, говоръ и обичаи сѫ тамъ най-добре запазени. Зимнитѣ дълги вечери прекарватъ, като се събиратъ на приказки вкѫщи, а кѫсото лѣто използуватъ за веселби вънъ. Тѣхнитѣ лѣтни сборове сѫ най-много и най-весели.

Широколѫчане сѫ показали и колонизаторски способности. Цѣли групи отъ тѣхъ има заселени въ селото Османово, недалечъ отъ Стрелча, както и въ Кръстевичъ до Пловдивъ. Голѣмъ брой отъ тѣхъ сѫ заседнали и въ Дйовленъ, а други сѫ пръснати по българомохамеданскитѣ селища на околията. И така тѣмъ е сѫдено да бѫдатъ първитѣ носители на по-

висока култура въ българомохамеданския Дйовленски край.

Единъ познатъ родопчанинъ при обиколка въ Родопа обикновено заминава Широка-лѫка и се спира да нощува на Беденската баня, която отстои на осемь километра. Тъй направихме и ние. Че тамъ е по-лесно да се подслони човѣкъ вечерь въ единъ отъ нѣколкото хотелчета. Заслизахме по рѣката, която, събрала води отъ широколѫшкитѣ дерета, отива да се събере съ Бурицката рѣка близо до селото Настанъ и съ нея заедно се влива следъ малко пѫть въ Вѫча. Слънцето започва да събира златна мрежа, и боровата гора отъ лѣвия склонъ започва да почернява. Пѫтьтъ зализа въ широколиста млада гора и започва да се навежда къмъ банята. Стигнахме.

Спрѣхме предъ първия хотелъ отсамъ моста, който се прехвърля надъ рѣката на това мѣсто. Отъ другата страна на моста е хотелчето на дѣда Андона, стара постройка съ низки тавани като самия стопанинъ и още нѣколко постройки за банещи се посетители. И това е цѣлото поселище.

Тука дохождатъ презъ лѣтото да се цѣрятъ най-вече българе и българомохамедане отъ Пашмаклийско и отъ Дьовленско. Ала понякога ще видишъ дошълъ нѣкой чакъ отъ Пловдивско поле, причулъ за чудесата, които прави тая лѣковита вода. Всички тѣ живѣятъ

въ тия нѣколко хотелчета повече по селски.

Самата баня е една първобитна постройка, направена още въ турско време, когато сѫ открили цѣлебния изворъ до самата рѣка. Предишната окрѫжна постоянна комисия, на която бѣ предадена банята за по-добро стопанисване божемъ и която е прибирала приходитѣ отъ нея впродължение на десетина години, не е прибавила много нѣщо: поправила само покрива, който отзѣваше на много мѣста и пропущаше отъ време на време въ водата змии, които обичатъ да се припичатъ тамо на слънце. Да, и единъ наръ отъ дъски въ банята при басеина, гдето се съблича нѣкой по-късметлия, преди да влѣзе въ водата, а може и да полежи, следъ като се окѫпи, като си сложи главата на единъ кѫсъ дръвникъ. Отъ тая облага се ползуваше на първо мѣсто едно лѣто окрѫжниятъ управитель, а следъ него и моя милость. Останалитѣ се събличатъ на тѣсни дървени седала до стенитѣ и като излѣзатъ отъ басеина, облѣчени-недооблѣчени бързатъ да се прибератъ въ стаитѣ си да лежатъ. За българомохамеданетѣ мѫката е още по-голѣма. Тѣ се кѫпятъ въ малкия басеинъ, гдето е самия изворъ, и водата е толкова гореща, че едва се понася.

Престоявалъ съмъ и азъ тука по нѣкоя и друга седмица презъ лѣтото. И приятно е: имашъ прохладата на планината и възмож-

ность да се лѣкувашъ отъ ревматизъмъ или ишиасъ, хладкитѣ струи на планинската рѣка и парливата вода на минераленъ изворъ. И никога се не вижда такава голѣма навалица, както е по-други бани, които иматъ повече удобства и по-лесни съобщения, та привличатъ повече посетители.

Ако другитѣ бани бихме могли да наречемъ междуобластни, че събиратъ госте отъ всички краища на България, а понѣкога и отъ чужбина, тая баня си е преди всичко мѣстна, срѣднородопска. Животътъ, който се прекарва тукъ, е животътъ на срѣднородопския селянинъ, който си наема стая безъ нѣкаква особена мебель, почиства си я, постила си я съ свои халища и си я нарежда, както си знае.

Родопски сѫ и веселбитѣ, които често изпълнятъ свободното време на тия, които сѫ дошли тукъ. Че откакъ си направятъ банята и се погрижатъ за храна, остава имъ още време. Тогава тѣ се събиратъ на разговоръ на площадчето предъ хотела денемъ или въ кръчмата вечерь и при лошо време, Разтушватъ се и забавляватъ съ родопска музика. Тамбурата на кръчмаря е винаги окачена на стената. Когато той не „цонка", нѣкой отъ гостетѣ ще си послужи съ нея и ще си напѣва родопски пѣсни.

Ала много по-жива става веселбата, когато рукне бручилото на нѣкоя тукашна гайда.

Тукъ често дохождатъ и гайдажии по професия, които живѣятъ съ своята гайда и отъ нея. Това сѫ родени, саморасли артисти, които прекарватъ живота си най-много въ свирене и пѣене, живѣятъ малко скитнишки животъ и оправдаватъ народната пословица: „цигуларь кѫща не храни". Тѣ ставатъ срѣдище на весели дружини, които се събиратъ около нѣкоя маса, по която се трупатъ шишенца съ ракия. Когато сѫ се опразнили вече доста шишенца, пѣснитѣ се усилватъ, и хоро се играе.

Българомохамеданетѣ не пиятъ ракия и не свирятъ гайда. Но мълчаливо се събиратъ и тѣ, насѣдватъ по пейкитѣ на кръчмата и се разтушватъ съ своитѣ пѣсни. Пѣсеньта е за тѣхъ едничка утеха, едничка забава. Тѣ много повече живѣятъ съ нея. Тѣ сѫ и по-добри пѣвци отъ своитѣ братя християне. Гласоветѣ имъ сѫ по-плътни и по-дълбоки у мѫжетѣ, по-меки и по-звънливи у женитѣ. Никоя школа не е помрачила блѣсъка на тѣхния чистъ и естественъ тонъ, на тия сладостни извивки, които напомнятъ пѣсеньта на славея или на коса. Никой професоръ по музика не е покварилъ тия здрави и богати съ мелодии гърла. И все пакъ, на пукъ на всички учени музиканти, тѣхната пѣсень омайва слуха и запълня душата много повече отъ пѣснитѣ на школуванитѣ пѣвици.

Така е и сега. Мръкнало се е вече. Пло

щадчето предъ нашия хотелъ е опустѣло. Баненитѣ, изнѣжени отъ топлата вода, сѫ станали чувствителни къмъ студа, та сѫ се прибрали по своитѣ стаи. Изгубиха се по стаитѣ си и моитѣ другари. Ала отсрещу, отъ другата страна на моста, се още свѣти. То е въ хотела на дѣда Андона. Чува се гайда и пѣсень.

Тия звукове ме привличатъ, и азъ се запѫтвамъ къмъ тѣхъ. Дойдохъ до вратата на кръчмицата и назърнахъ вѫтре. Тя е пълна съ люде. Нѣколцина пѣятъ около една гайда и пиятъ ракия. Ще ми се да влѣза, но тая тѣснота и затворенъ въздухъ ме пропѫжда. Тръгвамъ да си ида, ала скоро се връщамъ отново: свирнята и пѣснитѣ не ме оставятъ на мира. И влазямъ въ кръчмата, сѣдамъ до една маса и си порѫчвамъ най-невинното: локумъ.

Мѫжетѣ, които пѣятъ, сѫ отъ близкото село Катранъ-чукуръ. Облѣчени сѫ въ мѣстна носия, съ портокалови пояси. Тѣ сѫ се стоплили, та сѫ хвърлили салтамаркитѣ и сѫ останали по каушми, безъ рѫкави. Ракията, дива и люта, ги бѣ запалила. Лицата имъ бѣха червени и загорѣли, гласоветѣ имъ силни като ручилото на гайдата. Първиятъ пѣвецъ, който ги водѣше, бѣ особно интересенъ. Лице като на японецъ, но иначе едъръ, планина човѣкъ, отрасълъ въ съседство съ Карлъкъ, надварялъ се съ сърнитѣ. И пѣсеньта, която чухъ, звучеше диво, идѣше отъ нея лъхъ на старина.

Уложилъ са е младъ Стоянъ
съсъ турчинъ вино да пие.
Ако ми турчинъ надпие,
Стоянъ ще да му харижe
първо си либе Тодорка.
Ако ли Стоянъ надпие,
турчинъ ще да му харижe
конаканъ сасъ кадонинѣ.

Дълго стояхъ заслушанъ въ тоя първобитенъ концертъ, и когато излѣзохъ и тръгнахъ да се прибирамъ въ хотела, главата ми още бръмчеше отъ пѣсеньта, и думитѣ ми не излазяха отъ ума. Искахъ да запомня мелодията, та си я тананикахъ съ уста. Звучеше ми все още и гайдата съ своето бручило, което сякашъ пѣе силно и издълбоко. Душата ми бѣ пълна, всички струни на моето сѫщество звучеха въ дивна и сладостна мелодия. Рѣдко съмъ си излизалъ отъ софийски концертъ въ такова душевно състояние. Че музиката се изпълняше въ лоното на самата природа, пригласяше ѝ рѣката, освѣтляваше я самото звездно небе. И оживяваше въ душитѣ старото време съ неговитѣ прости, цѣлни и смѣли люде, които сѫ имали по нѣкога странни хрумвания: въ една минута да взематъ сѫдбоносни решения и да поставятъ на карта всичко, което имъ е наймило.

Когато се прибрахъ за сънь въ стаята си, намѣрихъ професора още незаспалъ: побързахъ

да му разкажа, какво бѣхъ видѣлъ и особено чулъ и какво ми бѣ въ душата. Той ми отвърна само: „изглежда, че много обичате родопската музика“. . .

ДЬОВЛЕНЪ

Прозрачнитѣ хубавици, излѣзли на слънце и просторъ. — Дьовленъ нѣкога и сега. — Вѣковнитѣ затворници — сега тежката порта на тѣхния затворъ се отваря. — И планината си има понѣкога не само хубость, ами и обилие. — Новитѣ цьовленци. — Професоритѣ здраво държатъ на своитѣ карти, макаръ че и тѣ понѣкога грѣшатъ. Сърдцето на младостьта. — Легендата за Росалина.

На утрото продължихме пѫтя си за Дьовленъ. Той криволи все надъ рѣката, ала клисурата се разширява, крѫгозорътъ се отдалечава, и гората е намалѣла. Моята първа радость сега е рѣката, и тя привлича най-много моитѣ погледи.

Когато наближихме село Настанъ, гдето се събира Широколѫшката рѣка съ Бурицката, ние бѣхме изненадани отъ прекрасната картина, при която се извършва това сливане. Дветѣ рѣки се виятъ и криволятъ като Янтра при Търново, та образуватъ острови и полуострови. Голѣма продълговата скала се е възправила на Широколѫшката рѣка, та я кара да заобикаля и да минава край зелени ливади. Това е Гребененъ. Ние се любуваме на прозрачнитѣ води на тия рѣки, които сѫ токущо излѣзли отъ тѣснитѣ клисури на високата планина и сега се нѣжатъ и радватъ на просторъ

и на повече слънце. Сега намъ не е чудно, че гиздавата и кипра-пъстърва живѣе въ свѣтлитѣ дворци на тия хубавици.

Шосето прави единъ завой и поема пѫтя за новата слѣта рѣка. Но при Забралъ, гдето се влива и трети голѣмъ притокъ, Дьовленската рѣка, не по-малка отъ другитѣ две, оставихме голѣмата рѣка, Вѫча, да продължава да върви по клисурата за Кричимъ заедно съ новия пѫть, който се още прави, а ние минахме моста и се запѫтихме за Дйовленъ заедно съ неговата рѣка. Той е вече близо. Вървимъ по едно равнище, покрито съ буйни царевицни градини, каквито рѣдко се виждатъ въ планината.

Който е видѣлъ Дьовленъ преди петнадесеть години, мѫчно ще го познае сега. Тогава, на мѣстото на изгорѣлото въ време на балканската война градче, населено изключително съ българомохамедане, срѣдище на цѣлата Дьовленска околия съ казарми и всички сановници на каймакамлъкъ, стърчаха само нѣкои оцѣлѣли стари кѫщи, опушени отъ пожара, мрачни, и дъсчени бараки. Сега, шосето, мине ли край лесничейството, нова сграда, токущо завършена, и старата казарма, следъ това моста, навлиза въ широка нова улица съ нови сгради, които закриватъ грозотата и пустошьта на разореното нѣкога селище.

Българе отъ Широка-лѫка, отъ Райково и

отъ други села въ Смолянско сѫ се настанили тукъ и правятъ добра търговия. Райковляне, нѣколцина братя, иматъ най-голѣмия магазинъ и сѫ построили едничкия хотелъ, който по уредба и чистота държи можеби първо мѣсто въ цѣлия срѣднородопски край. А навѣрно и не само тамъ. Въ него си отдъхнахме небезпокоени ни отъ мухи ни отъ дървеници. Обѣдвахме въ гостилница, която се държи пакъ отъ ахѫчелебийци, аламидерци.

Дьовленъ е срѣдище, и географическо, и административно на една родопска околия, която се дѣли отъ всички други и по природа и по люде и която е имала завидна, и чудна и тежка сѫдба. Онова затворено и непристѫпно царство, което се надвесва надъ Кричимъ и Перущица, вижда се отъ Пловдивъ и все пакъ се владѣеше до неотдавна отъ турци, вмъкнато като клинъ въ българската държава.

То бѣ царството на ония българомохамедане, които плашеха нашето въображение съ своята дивость и суровость, които дадоха нѣкога първитѣ кадри на даалийскитѣ чети, които изгориха и поплениха Батакъ и Перущица и правиха възстанието на Синклера въ междуцарствието, следъ руската освободителна война, докато се чертаеха границитѣ на новото княжество България. Ония, които отказаха да се покорятъ на новата българска държава, та си спечелиха името „непредаденитѣ помашки села.“

И все пакъ, мнозина нашенци не знаятъ, градъ ли е Дьовленъ или село, на западъ ли се намира или на изтокъ.

Не е и чудно. Че жителитѣ на тая околия бѣха доскоро сѫщински затворници. Че едничкия тѣхенъ естественъ пѫть къмъ равнината и къмъ останалия свѣтъ бѣ по клисурата на рѣката Вѫча. Едва се откри тоя пѫть, и Дйовленци започнаха да си служатъ съ него, макаръ още недоправенъ. А по-рано сѫ били принудени да прескачатъ своя вододѣлъ между Широка-лѫка и Чепеларе, да навлѣзатъ въ друга водна область и да поематъ чепеларския пѫть по Чая, та да влѣзатъ въ Станимака или въ Пловдивъ. Следъ като сѫ извървѣли сто километра пѫть! А зимно време, когато Чалътъ е билъ непроходимъ поради много снѣгъ, и това имъ е било невъзможно.

Сега вече се създаватъ условия за бързо развитие на града Дйовленъ. Още повече че е разположенъ на широка и плодородна равнина покрай голѣма рѣка Дамлѫ-дере. А и пожарътъ въ време на Балканската война е освободилъ равната площь отъ старитѣ постройки, та е сторилъ мѣсто за новъ и планиранъ градъ, чиито основи сѫ вече начертани.

Ала предишното не е още съвсемъ заличено. Новото е дошло, ала старото не си е съвсемъ отишло. И въ това е трагедията на днешния день.

Че редомъ съ новитѣ жители българи християне, заседнали тукъ и построили хубави сгради за жилища и за печалба, творцитѣ на новия градъ и на новата култура, гинатъ и чезнатъ бледи и безкръвни въ малки и грозни кѫщици старитѣ обитатели на Дйовленъ, българомохамеданетѣ. Два свѣтогледа, две култури сѫ се срещнали тука. Радость изпитвашъ, когато гледашъ, че се твори ново, — тѫга ти гложди сърцето, когато виждашъ, какъ старото си отива победено и поразено.

Такива мисли и чувства ме вълнуваха, когато слушахъ привечерь молитвената пѣсень на муезина.

Нѣкога джамията е била на друго мѣсто, и високо минаре го е издигало на главата си, та гласътъ му се е чувалъ надалеко и нашироко. Ала сега отъ това минаре нѣма ни поменъ, и муезинътъ си е provрѣлъ главата презъ дивницата на покрива на сградата, която служи и за джамия и за училище. Въ горния етажъ на самия молитвенъ домъ на мохамеданетѣ се учатъ децата имъ на български, и гласътъ на отживѣлото излиза плахо тамъ нѣйде отъ покрива, пакъ ясенъ и хубавъ, ала много тѫженъ.

Случаенъ символъ на трагедията, която живѣе тукашния българомохамеданинъ. Отритнатъ и незачитанъ отъ ония, които мисли за свои, скритенъ и недовѣрчивъ къмъ ония, които го иматъ за свой.

Тжжна е и картината наоколо. Слупени колиби, въ които сж се свр҇ѣли българомохамеданетѣ, следъ като е косила ржката на пожара и на смъртьта въ време на Балканската война. Това сж по-скоро плѣвни отколкото жилища на човѣшки сжщества. Малко сж ония сгради, които сж оцѣлѣли следъ войната и които свидетелствуватъ за предишно благосъстояние.

И тихо е и тжжно. Тихи и тжжни сж и погледитѣ на старитѣ българомохамедане. Тѣ помнятъ нѣкогашния турски Дйовленъ, който е управлявалъ тоя край. И разказитѣ за Мехмедъ Синапя, за Дертли Мехмедь и за Салихъ Топалъ.

За тая нѣкогашна слава и благосъстояние говорятъ и бледитѣ, ала съ благородни чърти лица на срѣщанитѣ по улицата българомохамедански момичета.

На другия день азъ трѣбваше да се простя съ своята дружина. Професорътъ държи и настоява да мине по пжтя, който му сочи неговата карта направо за Чепино презъ Батакъ, и моитѣ доводи да мине презъ Доспатъ се разбиха единъ по единъ въ доводитѣ на тая карта като вълнитѣ на тукашнитѣ рѣки о твърдитѣ скали.

Ние сме за последня вечерь заедно. Виждамъ, какъ младитѣ се току отдѣлятъ въ своята стая и си шушукатъ. Очевидно готвятъ

нѣкоя изненада. Най-сетне, поемата въ моя честь — това бѣ изненадата — плодъ на задружни усилия, бѣ готова и прочетена предъ професора и предъ оня, съ когото трѣбваше да се раздѣлятъ на другия день, оня, който е влюбенъ въ Ралица девойка и търси да види нейния образъ въ вировет҇ѣ на родопскитѣ рѣки, да му се мѣрне нейната сѣнка край родопскитѣ гори. Той пъкъ мислѣше за Росалина.

РОСАЛИНА

Родопска легенда

Живѣла тя преди много години въ малкото селце Снѣгово, сгушено нѣйде въ пазвитѣ на Карлъкъ, и още когато била дете, знаяла всичко, що се приказвало за Звезделина. А Звезделинъ билъ най-хубавото, най-умното и най-ученото момче въ цѣлото село. И отивалъ всѣка есень да се учи въ Цариградъ. А презъ лѣтото, щомъ нацъвтявали ливадитѣ и наближавалъ Петровдень, пакъ си дохождалъ на село, и тогава всички се дивили на неговото чудно облѣкло, на неговитѣ добри обноски и на неговитѣ мѫдри думи. Загледвала го и малката Росалина, когато го виждала да минава край тѣхната кѫща и да отива къмъ поляната край близката горица.

Минало време. Момчето станало момъкъ, детето подявка. И всѣко лѣто момъкътъ си дохождалъ по-строенъ и по-гиздавъ, а подявката бърже израсвала като млада елица, и все по-жадно и по-жадно го следила съ очи, и все по-дълго се задържалъ нейния погледъ на неговия.

Дошло време и да се замоми вече тя и да почне да ходи по хора и по седянки. Мнозина отъ младитѣ „юнаци“ се опитвали да

„галятъ“ румена Русалина. Ала нейниятъ „галникъ“ си билъ готовъ — Звезделинъ. И не чакала другиго тя, ами търсила само неговия погледъ и неговата усмивка.

И грѣйката на неговитѣ очи наистина огрѣвала нейното лице, ала се тамъ не спирала, ами отминавала и се изгубвала нѣйде далечъ, тамъ гдето слънцето клони къмъ заникъ. Неговиятъ образъ затрептявалъ въ радостна усмивка, ала устнитѣ му се нивга не отваряли повече. Тъй грѣе вечерницата на синьото небе: погледнешъ я, гледа те, грѣе те. Само тебе ли?

Ала хубавото лѣто скоро си отивало, а съ него заедно и Звезделинъ. Застудявало, слана покривала сутринь широки ливади. Намѣталъ и Карлъкъ своята кепя отъ мъгла, и започвали да се оцеждатъ отъ намръщеното небе бавни и гѫсти дъждовни капки. Скоро и снѣгъ се натрупвалъ предъ портитѣ и кѫщитѣ, та не можели да излизатъ людетѣ често вънъ, ами си стояли повече вѫтре.

Стояла си вкѫщи и Росалина, прела си на своята хурка и си мислила за Звезделина. Гледала вечерь разгорѣлия се огънь и често я мамили, сякашъ на сънь, неговитѣ очи като две далечни свѣтли звезди. Често прозвучавалъ въ душата ѝ единъ кадифенъ гласъ, неговия, съ който ѝ билъ продумалъ веднъжъ на студеното кладенче и казалъ незабравими думи.

Излѣзѣла ли вънъ отъ кѫщи, тя се загледвала съ въздишка къмъ оня връхъ, задъ който се изгубвалъ той, когато си отивалъ.

Ала едно лѣто Звезделинъ си не дошълъ. Чуло се само, че свършилъ голѣмо училище и билъ назначенъ отъ везиря на голѣма служба. Тъменъ облакъ засѣнилъ гиздава Росалина. Потъмнѣлъ нейниятъ погледъ. Занизали се тежки дни и години за нея. Всѣко лѣто по Петровдень, когато се връщали гурбетчиитѣ на село съ гърмежи и пѣсни, тя трепвала отъ тайна надежда да види и него между тѣхъ. Очитѣ си изгледала да варди за него въ далечината. Дошълъ си само веднъжъ, ала не пратилъ „момаре“ да я поиска. И грѣйката на неговитѣ очи ставала все послаба и по-слаба.

Мнозина други „юнаци“ пращали „момаре“ да искатъ хубава Росалина, ала тя все намирала съ какво да ги отпрати пакъ такива, каквито сѫ дошли. Натяквала ѝ грижна майка, мърморѣлъ подъ мустакъ старъ баща, че си утиква късметя, ала тя все отлагала да се жени. И момаретѣ все по-рѣдко и по-рѣдко почуквали на тѣхнитѣ порти.

Минали се много години. Повѣхнало нейното лице като цвѣтята на есень въ нейната мила градинка, изгубилъ се блѣсъка на нейнитѣ очи, поприведела се нейната стройна снага, и въ коситѣ ѝ се скрили първитѣ сребърни нишки. Умрѣли баща и майка, и тя останала

сама самичка. И той вече не дохождалъ, нито пъкъ се чувало нѣщо за него. Ала тя все още го чакала.

Единъ день тя била сама на стана. Тъчела и мислѣла за него, а очитѣ ѝ се пълнѣли съ сълзи. Изведнъжъ портата се тропнала, нѣкой се качилъ по стълбата и се озовалъ при нея. Погледнала го: кой ли е тоя посивѣлъ мѫжъ? Нима това сѫ чернитѣ кѫдри на нейния хубавъ Звезделинъ? Тия ли сѫ очитѣ, които грѣеха като звезди, когато я гледаха нѣкога? Тоя ли е медения гласъ, който ѝ говори сега едва чуто:

— Прости ме, Росалино. Азъ погубихъ твоя животъ, почернихъ твоята младость. Младъ бѣхъ и пъленъ съ купнежи за незнайно блаженство. Свѣтътъ ме мамѣше, широкиятъ свѣтъ. Ала той ме излъга: нищо ми не даде, ни едно обещание не изпълни. Сега ми оставашъ само ти и твоята обичь. Отмина нашиятъ животъ. Искашъ ли? Ела съ менъ, да се скриемъ нѣйде далечъ отъ свѣта и тамо да чакаме смъртьта.“

Дума не продумала тя. Само въ очитѣ ѝ блѣсналъ пакъ нѣкогашниятъ пламъкъ, лицето ѝ се залѣло съ руменецъ и станало пакъ младо и мило. Радостна тръгнала тя съ него на далеченъ пѫть. Тръгнала и не се върнала Селяне ги видѣли, че минали презъ селото двама и изчезнали. Оттогава вече нищо се не. чуло за тѣхъ.

НИЗЪ ГОРИСТО ДЬОВЛЕНСКО

Младостьта ме изпрати любезно и ме остави самъ. — Нови гори и поляни. — Сушилнята-мокриля. — Карабулакъ. — Планината има не само гори и стръмнини, но и поленца, не само хубость, но и плодородие. — Ала и невежеството е голѣмо по людетѣ и алчностьта. — Блаженото време, когато пъстървата отъ дьовленскитѣ рѣки и дивечътъ отъ горитѣ лесно отиваше въ София. — Въ Доспатъ. Богъ си има грижитѣ за ония, които не сж подъ закрилата на сесретарь-бирницитѣ. — Барутинъ. Чавдаръ, Наипли. — Держилеръ. Гостолюбивото младо семейство. Реджебъ и Караманъ. — Дюшукъ-дере. Кестенджикъ. — Пакъ по висока планина. — Тжжни размисли.

Отъ Дьовленъ потеглихъ въ ранно утро. Младитѣ мои приятели бѣха прекжснали сладкия си сутриненъ сънь и бѣха дошли да ме изпратятъ. Само младостьта може да трепти така отъ желание и радость. Тромото равнодушие на зрѣлата възрасть не спъва още нейния полетъ. Раздѣлихме се. Въ душата си имахъ мълкомъ това пожелание за тѣхъ: да запазятъ по-дълго въ себеси тия хубави качества на младостьта.

Останахъ самъ съ мулето, съ което сега азъ разполагахъ напълно, и съ неговия стопанинъ. Възкачвахме се по стръменъ склонъ, южно отъ Дьовленъ. Скоро залѣзохме въ гора.

Отъ време на време тя се разтваря и ни показва хубави поляни. На една отъ тѣхъ имаше стадо овце. Дояха ги стопанитѣ имъ, и азъ бѣхъ гостоприемно почерпенъ съ канче топло, токущо издоено млѣко.

Вече сме горе, на билото. Пжтьтъ изпърво е равенъ, но скоро започва да се спуща по южния склонъ. Гората става по-едра и по-хубава. Тя ни заграждa отъ двет̀ѣ страни, и ние вървимъ като по една вълшебна алея: Не мога да откжсна погледъ отъ тия високи борове, нашарени съ свѣтлина и сѣнка. Слънцето е огрѣло върховетѣ имъ цѣли, но по-надолу още не може да проникне свободно. Провира се между клонетѣ, които сж още въ сѣнка, мжчи се да обвие стъблата, шари земята, покрита съ сочна зелена трева.

Вървиме още. Вишатъ се борове. Клонетѣ имъ сж само на върха, а стъблото надолу е голо, и това ги прави още по-стройни и високи. И тука наблизо ,срѣдъ дивната тая гора, на хубава падина, е построена сушилнята, въ която се сушатъ горски семена. Министритѣ въ сговористско време обичаха да се отбиватъ тука лѣтно време, когато посещаваха за разходка Родопа и да изкарватъ по нѣкой и другъ гуляй. Та затова нѣкои я наричаха и мокриля....

Пжтьтъ продължава все тъй срѣдъ хубава гора, докато излѣзе надъ селото Карабулакъ и започне да се спуща по гола стръмнина.

Това село е едно отъ най-богатитѣ въ тая околия. Заселено било нѣкога отъ юруци срѣдъ широко и плодородно землище. Нашенци отъ Долно-Дереке (сега Соколовци), на които е станало много тѣсно въ сегашното имъ селище, имаха желание да се заселятъ тукъ и да използуватъ хубавата земя. Ала карабулачене ги не желаеха, и върховното управление ги послуша, та не изпълни скромната и справедлива молба на своитѣ сънародници отъ Соколовци. А такова едно примѣсване на българе християне съ българомохамедане особно, па и съ турци, държавата трѣбва да го желае, че така по-лесно ще се намали оная пропасть, която раздѣля еднитѣ отъ другитѣ. Ала тогава бѣ времето, когато интереситѣ на управляващата партия и на партизанетѣ се поставяха по-високо отъ държавнитѣ и народностнитѣ интереси.

Следъ обѣда, който направихме въ Карабулакъ съ „брано млѣко“, — родопски специалитетъ, продължихме своя пѫть. Оставихме отстрана голѣмото помашко село Иланжиево и започнахме да се подемаме постепенно къмъ Доспатъ. Горитѣ останаха далече. Виждатъ се само поляни, ливади и ниви, които сега се жънатъ. Намираме се божемъ въ неизбродна планина, а вмѣсто мулета виждамъ да се движатъ коли, натоварени съ снопе.

Ако Родопа планина се различава изобщо

съ неизчерпаемо разнообразие на гледки и мѣстности, на нейната дьовленска часть би трѣбвало да се даде първото мѣсто въ това разнообразие. Тамъ ще видите и обширни гори, въ които още брадва не е влизала, и вѣковнитѣ изполини така си и умиратъ, повалени отъ естествена смърть, — и малки плодородни поленца, и стръмни високи върхове цѣли отъ скала, въ която сѫ забодени тукъ-тамъ самотни борчета и многоводни рѣки, които се стичатъ отъ всѣкѫде въ котловината на Дьовленъ и се вливатъ въ голѣмата Вѫча, която ги извежда всички презъ Кричимъ и предава на Марица. Нѣкои отъ тѣхъ те изненадватъ изведнажъ бликнали отъ нѣкой сухъ брѣгъ. Нѣйде изчезватъ, губятъ се известно време и пакъ се покажатъ на друго мѣсто.

Ала Дьовленска околия е не само най-разнобразна и най-хубава по природа. Тя е и най-плодородна. Ражда се особно много ръжъ, та откакъ се изхранятъ люде и добитъкъ, остава въ добри години и за продань. Като прибавимъ и широкитѣ пасища, ще разберемъ, защо тукъ има и повече добитъкъ, и дребенъ и едъръ. Тукъ се намира за продань и вълна и масло, и яйцето е най-често негласна размѣнна монета. Вирѣятъ много и пчели. Прекрасенъ край за стопанство.

Съ една речь, тукъ има условия за по-голѣмо благосъстояние и за по-културенъ жи-

вотъ. Благосъстояние личи и на външностьта на тукашнитѣ българомохамедане, които сж и по-здрави и по-червени, и по-добре облѣчени въ сравнение съ тѣхнитѣ събратя отъ Смолянско напр. или още повече отъ Златоградско. Само общиятъ изгледъ на тѣхнитѣ селища не говори за благосъстояние. Кжщитѣ имъ сж слупени, стари, покрити съ дъски и повечето неваросани. Въ дъждовно време, ми разказваше единъ отъ тѣхъ, вали два пжти: веднъжъ дъждътъ пада отгоре, отъ небето, а вторъ пжть вали въ самата кжща, отъ тавана.

Причината за тая изостаналость въ материалната култура — да не говоримъ за духовната — трѣбва да потърсимъ тогава въ голѣмото невежество, което е и най-добра почва за всѣкакъвъ видъ спекули и грабежи, каквито се вършатъ на гърба на това население. То се труди и изкарва много, ала малко задържа за себе си. Та кой ли не взема отъ него! Спекуланти търговци, които му купуватъ произведенията на безценица, секретарь-бирници, стражари и още кои ли не.

Въ тоя край сж и най-запазенитѣ, стари и девствени гори, на Родопа. Но тѣхното използуване едва се започва, съ изгледъ да се увеличи въ бждеще, когато се направятъ по-добри пжтища.

Множество рѣки, малки и голѣми, които отглеждатъ въ своитѣ кристално бистри води

изобилна вкусна пъстърва, сж тъй сжщо едно голѣмо природно богатство. Ала досега отъ него сж се ползували най-вече служителитѣ на държавата. Вмѣсто да се брани и използува разумно това богатство, то се е пилѣело безъ милость и пощада. Бомбитѣ, хвърляни най-много отъ административни служители, сж направили въ нѣкои рѣки пъстървата да намалѣе твърде много.

Разказваха ми любопитни случаи. Околийскиятъ началникъ, либералъ, въ време на блоковото управление пращалъ цѣли команди съ стражари за пъстърва. Улавяли въ голѣмо количество, разпредѣляли я и я опаковали въ много отдѣлни пакети, а следъ това нарочно лице измежду тѣхъ я занасяло въ София, гдето се раздавала на голѣмцитѣ. Докжде е стигнала тая ревность на държавния служитель да угажда на голѣмитѣ партизане, на които едничко дължи своята служба и своя хлѣбъ, се вижда отъ това, че цѣла една дива свиня е била занесена въ София и възправена въ самия кабинетъ на единъ министъръ. . .

Въ Доспатъ пристигнахме привечерь. Селото е разположено на високъ и откритъ склонъ и зимно време се брули непрекжснато отъ вихри и бури. Спрѣхме на площадка, гдето ни посрещнаха нѣколцина стражари и секретарь-бирникътъ. Последниятъ се интересуваше всжщность не за насъ, а за околийския управи-

тель, когото очакваше да пристигне съ своя дружина. Азъ знаехъ това и отъ самия управитель, съ когото се срещнахъ въ Дьовленъ и който бѣ съобщилъ да се приготвятъ легла за неговитѣ люде, ала все се надѣвахъ да намѣря мѣсто за нощуване. Самиятъ секретарь-бирникъ, широколъчанинъ, на въпроса на моя кираджия, где бихъ могълъ да пренощувамъ, ни посочи най-равнодушно общината. А това значеше, както разбрахъ на утрото, когато посетихме общинското здание, да се търколя на малко сѣнце на пода редомъ съ нѣкой случайно изпадналъ тукъ. И макаръ че неговитѣ гости изобщо не дойдоха тая вечерь, той се не поинт ресува повече за насъ.

Все пакъ, азъ имахъ късметь и тоя пѫть Нашенецъ отъ Райково, който има тукъ дюкянъ и се занимава съ търговия, ми предложи гостоприемство. Старата помашка кѫща, въ която ме въведоха, бѣ наредена така добре, че не изглеждаше вече помашка, и азъ прекарахъ нощьта великолепно.

На утрото ни предстоеше отново пѫть. Трѣбваше да завиемъ къмъ западъ и, движейки се край границата, да стигнемъ въ Пашмаклѫ. Спуснахме се въ една равнина, която образува малко поле около селото Барутинъ. Водитѣ се стичатъ вече къмъ югъ. Пѫтьтъ ни върви покрай една малка рѣка. Това било началото на Черна рѣка (Кара-су), която минава гранциата

безъ паспортъ и позволение, па отива въ Гърция, да се излѣе въ Бѣло море.

Барутинъ е голѣмо село, едничко покрито съ керемиди, и то мѣстно производство. Понизко е и сравнително по-топло. Тука расте не само ръжъ, ами и царевица и фасулъ.

Следъ като прехвърлихме единъ малъкъ залѣсенъ врьхъ, ние бѣхме въ друго село — Чавдаръ. Тука е щаба на военния подучастъкъ. Сметнахме за свой дългъ да се обадимъ: вървимъ въ погранична зона. Казаха ни, че капитанътъ, който го завежда, билъ отишълъ да изследва нѣкаква неприятна случка между грцки и български войници. Но подофицерътъ, който го замѣстяше, бѣ тъй любезенъ да ни позволи да продължимъ пѫтя си.

Наблизо е и селото Буйново (Наипли), гдето видѣхме да се строи ново училище. Следъ него започна зелена долинка, по която протича малка бистра рѣкичка. По нея скоро стигнахме въ Кожари (Держилеръ). Тридесетина кѫщици сѫ разхвърлени на единъ малъкъ склонъ, та не се чувствува село.

Недалечъ отъ пѫтя се вижда пчелникъ. Тридесеть-четиредесеть кошери, и стари и нови, и при тѣхъ единъ отъ мѣстнитѣ учители, чиято собственость сѫ тѣ. Той ни забелязва и бърже тръгва къмъ насъ. Другиятъ излазя отъ училището, малко по-горе, дохожда при насъ, поздравява ни и улавя юздата на мулето: „хайде, слизайте, какво чакате още?“

Макаръ че имаше още малко време до мръкване, но нийде по-добре не бихме прекарали нощьта, и азъ приехъ любезната покана.

Да те запозная ли съ моитѣ гостоприемни домакини, мила дружке? — Това сѫ стари мои приятели. Една малка учителска задруга: братъ, сестра и съпругъ на сестрата, сега и старата имъ майка. Оставили сѫ далече роденъ край и сѫ се отстранили тукъ, на края на България и свѣта. Сега е лѣтната ваканция, и въ други села не можешъ да видишъ учитель: всички тѣ сѫ чакали съ нетърпение да се свърши учебната година, та да си отидатъ по домоветѣ, да видятъ люде. . . Ала тия и презъ лѣтото си останали тукъ. И не ще да имъ е много скучно. Защото не стоятъ празни. У тѣхъ виждамъ воля да надвиятъ прѣчкитѣ на живота съ трудъ и търпение. И увѣренъ съмъ, че ще достигнатъ и по-добро бѫдеще.

Съ трудъ и добри чувства тѣ сѫ полезни и на тоя непросвѣтенъ народъ, между когото живѣятъ. Че той умѣе да цени и уважава ония, които сѫ добри съ него. Единиятъ отъ тѣхъ съ своята съпруга е билъ по-рано въ друго, близко село. И нему се дължи това, че тамъ на всѣки петь кѫщи има единъ разборенъ кошеръ. Но поради една горска коопераця, която партизане отъ предишно правителство искали да използуватъ за себе си, като си направятъ добра сдѣлка съ дървенъ материалъ,

той билъ взетъ на око, мѣстенъ и уволняванъ. Жена му, родилка на двадесеть и петь деня, била сѫщо премѣстена въ друго село и принудена да пѫтува посрѣдъ зима съ малко дете.

Починахме си малко вкѫщи, па излѣзохме да разгледаме ококностьта. Чаровна дълга падина. Прилича на Роженъ и на Имаретъ-дере, само че е още по-хубава отъ тѣхъ. Слънцето се прибираше. Братътъ искаше още тая вечерь да ме гости съ пъстърва. Понагази въ рѣкичката, безъ мрежа и други нагоди, и въ кѫсо време улови колкото му трѣбваше.

Утрото бѣ още по-омайно. Каква благодать е, като станешъ отъ сънь, да идешъ да се измиешъ на рѣката или на студената чучурка и да се окѫпешъ дори. Безброй капки роса блестятъ отъ слънцето по ливадитѣ като елмази. Тръгваме да се разхождаме по пѫтеката между ливадитѣ. Скоро се срѣщаме съ друга падина и друга рѣкичка. Наблизо гора. Оттукъ се отива за граничния постъ. И красотата става още по-голѣма.

По-горе, недалечъ отъ пѫтеката, виждаме стадо овце и край него три момчета българо-мохамеданчета. Едното отъ тѣхъ е съ заплакани очи. Заговаряме ги. Разправятъ ни, че „вълкътъ“ имъ нападналъ стадото сутриньта. Две овце имъ грабналъ, а една нахапалъ. И ни посочиха ранената овца. Една голѣма дупка зѣеше на корема ѝ.

Имало много вълци. Насрѣдъ бѣлъ день нападатъ, ми разправя учительтъ, а селянетѣ нѣматъ орѫжие да ги преследватъ: токущо имъ било събрано, колкото имали.

По пладне искахъ да си продълржа пѫтя. Ала гостолюбивитѣ домакини ме канятъ да остана още една вечерь. Между другитѣ доводи за това привеждатъ ми и тоя: има двама братя искусни кавалджии, които ще ни посвирятъ. Той натежа на блюдото, гдето бѣха съображенията ми да остана, и азъ се съгласихъ.

Докато гайдата е любимия инструментъ на родопскитѣ българи християне, българомохамеданетѣ никакъ не си служатъ съ нея. Тѣ свирятъ на тамбура, която има нѣщо отъ източната музика, и, по-често, на кавалъ, който допада сякашъ особно много на тѣхния кротъкъ нравъ и който напомня дълбока българска старина.

И азъ ги видѣхъ вечерьта двамата тия ашици, и чухъ пѣсеньта на тѣхнитѣ два медени кавали, доставени чакъ отъ Неврокопъ.

Мълчаливо приседнаха тѣ на две малки столчета и загледаха покорно огъня на огнището. На удълженото лице на по-стария времето е сложило доста отъ своитѣ бразди, и погледътъ му е тѫженъ и примиренъ. Другиятъ е още младъ, лицето му е по-широко и гладко още, и надъ челото му стои гиздаво

фесъ, пристегнатъ наоколо съ тънка черна кърпа. Ала и двамата изглеждатъ така, каточе за тоя свѣтъ много-много не искатъ да знаятъ. Едничката грижа на по-стария е, че му липсватъ нѣкои отъ преднитѣ зѫби, и това му прѣчи, когато свири. Да си направи нови, му казвамъ, у зѫболѣкарь. Той вдига рамене и отговаря съ въздишка: где пари?

Презъ деня сѫ били по кръра, дѣлили сѫ сѣно съ други селяне, може да сѫ имали и неприятности по тая дѣлба, но и това каточели не ги вълнува много.

Засвириха. Това бѣ единъ своеобразенъ дуетъ, чиято хармония не бѣ по-малка отъ хармонията на коя да е друга задружна музика съ нотирани партии. Безъ да подозиратъ, че сѫществува нѣкакво учение за хармония и музика, тѣ изпълняваха не по-зле отъ школувани свирци.

Покрай многото пѣсни, които ни изкараха лесно и непрекѫснато, тѣ ни изсвириха и пѣсеньта безъ думи за младия овчарь Реджебъ и кучето му Караманъ, нѣкаква особена соната. Изненада! Чухме нѣщо, което се домогваше да гони камерна музика, която рисува съ звукове образи и внушава чувства и настроения.

ПѢСЕНЬ ЗА МЛАДИЯ ОВЧАРЬ РЕДЖЕБЪ И КУЧЕТО МУ КАРАМАНЪ

Ето. Бѣлѣятъ се на слънце варосани стени на голѣма постройка. Това е конакътъ на грозния Хюсеинъ ага, отъ когото трепери цѣлиятъ край наоколо и комуто робува сиромашията. А отсрещу, на стръменъ склонъ, му пасатъ овцетѣ, яловитѣ, които не даватъ млѣко, — другитѣ сѫ по-далече, на мандра. Тамъ е сиракъ Реджебъ, който пасе стадото, приказва си съ вѣрното куче Караманъ, заслушва се въ стройната и мелодична гама на звънцитѣ на овцетѣ и се разтушва съ своя меденъ кавалъ.

Двамата свирци свирятъ. Не тѣ, а самъ Реджебъ. Пѣсеньта му е тѫжна, сподавена и проточена. Тя изплаква всички неволи, които сѫ придружавали живота му още отъ ранна връсть, и сълзитѣ на неговата стара майчица, гладътъ и мѫкитѣ на неговитѣ неврѫстни братчета и сестричета.

Изведнъжъ пѣсеньта се промѣня. Радость, бодрость и надежда прозвучава въ нея. Майско слънце е огрѣло широко дворе на неговия чорбаджия. Закрита отъ чуждо око отъ дебелитѣ стени на харема, Фейминка, едничка дъщеря на Хюсеинъ ага, прекосява бърже двора по затревения калдаръмъ. Тя кърши снага,

стройна и крѣхка като млада брезица, и ситнитѣ плитки на нейнитѣ руси коси, които покриватъ плещитѣ й, се ройкатъ като въвъ Арда рибкитѣ. Нова червена антерия съ бѣли черти покрива тънката снажка на девойката и отстрана, гдето е разцепена, се отваря, та показва бѣла риза, — бѣла като въ морето пѣната. Навежда се като върщето на млада елица, кога подухне вѣтрецъ отъ Карлъкъ, и блестятъ на слънцето сребърния тепеликъ отгоре на фесчето, което покрива хубавата главица на Фейминка, и дребнитѣ бѣли пари, нанизани около него. Синитѣ очи се загледватъ въ очитѣ на бедния сиракъ продължително и гальовно, гледатъ го и се смѣятъ. И пѣсеньта се издига въ вишинето, високо-високо, гдето се виятъ орлитѣ, и се унася въ свѣтло блаженство.

Картината отново се мѣни. Конакътъ дрѣме въ тишината на пролѣтната нощь. Фейминка само не спи, седнала до прозореца, отъ който денемъ следи съ очи младия овчарь, когато кара овцетѣ на паша, а нощемъ слуша пѣсеньта на неговия кавалъ. Пѣсеньта е сега и сладка, и тѫжна, и дълбока като въздишка отъ сърдце. Кавалътъ пѣе и говори.

За радостьта на овчаря, който пасе сивото стадо денемъ съ образа на любимата девойка въ душата си. За неговия копнежъ по нея въ тъмни нощи и за неговото желание да прецапа рѣката, която го дѣли отъ конака и

да се драпне до нейния прозорецъ. И за неговата мжка, че нему, сирака, нѣма да дадатъ Фейминка, богатската дъщеря. Само понѣкога се въземе у него надежда и блѣсне като звездица изподъ черни облаци. Блѣсне и пакъ се скрие.

Я ма гали, Минку, я ми кажи,
да ни ходя, Минку, по мраковене,
да ни топта, Минку, каловене.
Ти ма стори, Минку, сухо дърво,
сухо дърво, Минко, яворово,
разцепи ма, Минку, разсѣчи ма,
та наклади, Минку, огънь-пламень,
та изгори, Минку, менъ сиромахъ.

Караманъ е приседналъ на заднитѣ си крака. Загледанъ въ своя господарь, слуша внимателно пѣсеньта, и сълзи се ронятъ отъ очитѣ му.

Пакъ е вечерь. Смълчала се е пѣсеньта на звънцитѣ на стадото: то се е вече прибрало въ кошарата на почивка. Фейминка е пакъ на прозореца, чака да чуе пѣсеньта на овчаровия кавалъ. Но изведнъжъ чува лай. Това е Караманъ. Скоро пакъ млъква. Сега се обажда свирката на Реджебъ, ала е тжжна и припрѣна. Свири и говори тя, и нейнитѣ думи сж къмъ възлюблената устремени.

— Нощь падна, звезди изгрѣха. Азъ гледахъ къмъ твоя прозорецъ и мислѣхъ за тебе, севдо, звезда на звездитѣ. Посегнахъ да си

взема кавала и да ти кажа моята радость, моята радость и моята мжка. Тогава Караманъ залая и бѣсно се заспуска къмъ нѣкого. Панти бѣха. Уловиха ме. Накараха ме да укротя Карамана, а сетне го заколиха. Искаха и мене да погубятъ. Помолихъ ги да ми позволятъ да посвиря за сетенъ пжть, и тѣ ми отстжпиха тая милость. По-скоро, тичайте, спасете стадото.“

Фейминка се сепва. Кавалътъ млъква изведнъжъ, и пѣсеньта спира. Тревогата се е предала и неи, смутъ и уплаха е въ нейната душа. Затичва се при баща си, събужда го и му обажда. Събуждатъ се и всички други вкжщи и оттърчаватъ при стадото, съ пазачитѣ напредъ, съ пушки и брадви въ ржце.

Пантитѣ сж пропждени, стадото спасено. Ала Караманъ и Реджебъ лежатъ бездушни на земята единъ до другъ.

*

Съ въздишка оставихъ на другия день тоя чаровенъ кжтъ и това мило семейство. Мислѣхъ да стигна вечерьта въ Кестенжикъ и тамъ да нощувамъ въ заставата.

Но хубоститѣ още ме следватъ. Изкачваме високъ връхъ, покритъ съ борова гора. Между гора, поляни, води и рѣки продължихме и по-нататъкъ, та минахме хубавото село Водни-пжть, (Дюшукъ-дере). Пакъ млади горици, китни поляни и води. Оттамъ слѣзохме

въ коритото на Триградската рѣка, па поехме пѫтя за Кестенъ (Кестенжикъ).

Здрачава се. Помаци, мѫже и жени, се прибиратъ отъ къра. Каратъ си кравитѣ отъ паша. Настигнемъ ли ги, поздравяватъ ни съ добъръ вечерь. Женитѣ не се криятъ и сѫщо поздравяватъ. Обстоятелството, че въ това село има винаги граниченъ офицеръ, понѣкога семеенъ, ще е упражнило влияние на тия люде и ще да имъ е присадило известни културни навици. Зная, че въ предишни години една госпожа, която бѣ приследила своя боленъ мѫжъ офицеръ, развиваше хубава дейность между женитѣ тукъ. Ако имаше повече такива дейци, това население скоро би се простило съ известни предразсѫдъци, и неговото невежество би се понамалило.

На другия день, последниятъ отъ нашето пѫтуване, ни предстоеше добъръ пѫть. Рано сутриньта се заизкачвахме нагоре къмъ близкия постъ. Чуватъ се звънци на стада, скрити между гората. Изкачили се на вододѣла, ние вървимъ по граничната линия и на мѣста зализаме въ Гръцко. Минаваме презъ Шабаница, грамадна гора, въ която доскоро брадва не бѣ влизала. Ала сега е построенъ единъ гатеръ, и на нейния блаженъ покой се туря край.

Пѫтьтъ ни е презъ самата гора, хубава елова гора. Едри червени малини ни мамятъ отъ

високата трева и отъ време на време ни спиратъ. Направихме добра закуска.

Ако бѣхъ започналъ своето пѫтуване отъ тука, всички тия хубости, покрай които минавахме, щѣха да ме вълнуватъ много повече. Ала сега у мене бѣха наслоени толкова много впечатления, толкова много видено и научено, че душата ми бѣ пълна и препълна, и малко уморена дори. Бѣхъ доволенъ, както съмъ рѣдко бивалъ въ живота си. Клатушкахъ се на мулето, зяпахъ наоколо и си мислѣхъ:

Какъ неусѣтно изминаха нѣколкото десетилѣтия отъ моя животъ! И все пакъ, понѣкога ми се струва, че съмъ живѣлъ и преживѣлъ годинитѣ на Матусала: толкова има напластено въ душата ми горчивъ опитъ, толкова много измама и разочарование отъ люде и животъ.

Едно по едно паднаха вълшебнитѣ була, които закриваха нѣкога отъ моитѣ очи свѣта. Едно следъ друго чезнѣха моитѣ блѣнове за това, което бѣ задъ тѣхъ. Тѫга следъ тѫга затъмняваше моя погледъ, тъй жадно устременъ да види и да проникне навредъ. Чемеръ следъ чемеръ свиваше моето сърдце, когато виждахъ пустотата, която оставаше задъ свлѣченитѣ покривала.

Не изживѣхъ ли всичко, каквото може да причини човѣшката омраза? Стоустата клюка, гръмливата клевета, шушнещата под-

лость веднъжъ ли ме раниха съ своето отровно жило?

И ето, азъ заотвръщахъ лице отъ люде и животъ. Отминаха и любовь дружба, младость и възторгъ. Остана ми само блудкавия вкусъ отъ преживѣното.

Едничка ти, природо, ме нивга не излъга. Ти само запази своята прелесть за моитѣ очи, своята омая за моето сърдце. Отъ малъкъ още те обичахъ. Ти бѣ рамката на изгубения рай на моето детинство, и твоитѣ цъвнали ливади, твоитѣ дървеса, отрупани съ бѣлоцвѣтъ, твоята пролѣть се виднѣе предъ менъ, когато помисля за малкото честити мигове на моя животъ.

Между людетѣ живѣхъ, но тамъ се свой не усѣтихъ. А ти бѣ винаги моя вѣрна другарка, и неведнъжъ бѣгахъ отъ тѣхъ, да прислоня морна глава като на майчина гръдь, да послушамъ, какъ тупти твоето голѣмо сърдце и да почувствувамъ твоя животъ, и дълбокъ и потаенъ.

Отдавна живѣя съ единъ блѣнъ, отдавна ме блазни единъ копнежъ — да оставя човѣшкото стадо и да дойда да се скрия въ твоето лоно, да живѣя мълчаливия и търпеливъ животъ на животнитѣ, докато дойде време да ме обгърне великото мълчание на смъртьта.

Свѣтътъ ме не разбра. Ала съ твоитѣ планини, гори и моря душата ми се често разговаря като съ близъкъ и скжпъ приятель. Не

бѣха ли твоитѣ небеса за мене най-великата книга на творението, изворъ на мждрость и наслада? Не люлѣеха ли ме леко морскитѣ вълни и не приспиваха ли тѣ у менъ всѣка скръбь?

Венеция! Нели на твоитѣ лазурни вълни усѣтихъ веднъжъ, какъ стихна великата тревога на моята душа и какъ ме притисна въ своитѣ прегръдки тишината на свѣтло блаженство. Изминалъ бѣхъ дълъгъ пжть, видѣлъ бѣхъ голѣми градове, велики творения на наука и изкуство бѣха дивили душа и погледъ, пъстри човѣшки тълпи ме бѣха унасяли. Ала душата ми все още дирѣше, все още се вълнуваше. Щастието — где е то? Тогазъ пристигнахъ у тебе. Влакътъ вървѣше между твоитѣ води, азъ видѣхъ твоитѣ канали. И вечерьта — о незабравима вечерь! — една гондола ме люлѣеше полека въ твоето море. И гледахъ азъ безбройнитѣ свѣтила на твоя градъ, и другитѣ лодки, накичени съ цвѣтя и свѣтлини, като се плъзгаха безшумно по водата. Въ тѣхъ имаше и весели дружини, и млади жени. Чуваше се смѣхъ и говоръ. На една отъ тѣхъ се свирѣше на цигулка. Ала азъ бѣхъ самичъкъ, и все пакъ никога не бѣхъ се почувствувалъ тъй щастливъ и доволенъ както въ тия мигове. Изчезнала бѣ мжката, която ме преследваше и въ най-замайващитѣ заселища на людетѣ, и душата ми си отдъхваше и се радваше на звездната нощь, и на потайно глъхналото море, и на неговата прохлада.

НА ЮБИЛЕЯ НА СТОЮ ШИШКОВЪ

Влакътъ ни носѣше по Софийско поле. Отивахме въ Пловдивъ да присѫтствуваме на праздненството, което се уреждаше въ честь на г. Стою Шишковъ, личенъ родопчанинъ и не помалко личенъ българинъ, рѫководенъ отъ заветитѣ на възраждането. Пролѣтната зеленина на българската земя навлизаше презъ голѣми прозорци на вагона-гостилница, гдето се бѣхме събрали на кафе — тя гали приятно окото, радва душата и цѣлото сѫщество тръпне отъ насладата на младия животъ.

Дружината ни се състои отъ наши учени, книжовници и общественици. Между тѣхъ, всепознатиятъ редакторъ на едно родопско списание, който не мисли за Родопа, само когато спи... Редакторътъ на „Родна речь", който все още не иска да приеме името Родопа, вмѣсто Родопи, макаръ че пробивътъ въ неговото съзнание е направенъ вече отъ проф. Баланъ и вече не смѣе да възкликва както преди години: „Родопи, Родопи и пакъ Родопи, и никога Родопа!" Председательтъ на Тракийската организация, който издига при всѣки случай трибуна за свободата на поробена Тракия, и младиятъ професоръ по география Б., който се възхищава отъ родното нему Пазарджишко поле и ни сочи мѣстноститѣ къмъ Карамусалъ, гдето се ражда най-сладко грозде и се прави най-хубаво вино.

На пловдивската гара ни посрѣщатъ любезно пловдивски родопчане. Презъ площада-градина до нея файтонътъ ни понася по ул. „Иванъ Вазовъ", предишна „Станционна". Акациитѣ, наредени край двата тротоара, правятъ отъ нея алея. Неголѣмитѣ кѫщи, потънали въ зеленина, ни каратъ да мислимъ, че сме въ нѣкое лѣтовно селище, а не че навлизаме въ единъ голѣмъ градъ, който има часть отъ шума и движението на София, ала нѣма нейния димъ и сажди. Има и своитѣ тепета, които човѣшка рѫка е започнала да превръща въ вълшебни градини и горици.

Ето Сахатъ-тепе, което първо е изпитало нѣжни грижи отъ дѣдо Христо Дановъ и справедливо сега се назовава Дановъ хълмъ. Тоя хълмъ е току надъ нашия хотелъ и се издига на плещитѣ на самия градъ. Зелени дървеса, водоскоци, скамейки, бюфетъ покриватъ неговата каменлива глава, тамъ, гдето нѣкога стърчеше самотна кулата на „сахатя". Лекъ вѣтрецъ полъхва и куди лѣтната пловдивска жега оттукъ. Поседнешъ ли да си починешъ, очитѣ ти грабва омайна гледка, която обхваща не само по-голѣмата часть отъ града, ами и зеленото поле, което е обгърнало гальовно Пловдива отъ югъ и отъ северъ, и Марица, която се е простръла като сребърна лента откъмъ западъ, и севернитѣ склонове на Родопа, която се мръщи въ мъглитѣ на пролѣтнитѣ

дъждове. И въ душата настава тишина — а знае се, че въ тишината е Богъ.

Наблизо долу е и гиздавата Симеонова градина, която прилича вече на здрачкава гора. Голѣмото езеро, по което се плъзгатъ леки лодки, още повече увеличава нейната прохлада.

Мнозина родопчане сж слѣзли отъ „високата планина“ и сж заседнали въ Пловдивъ. Тѣ даватъ строителитѣ на града, не само работници и майстори, но и предприемачи и архитекти. Дали сж и добри търговци, и видни лѣкари. Родопа мирно прониква въ Пловдивъ — безъ шумъ и демагогия, съ трудъ и търпение. И втората столица на България навѣрно скоро ще има облика на Родопа, редомъ съ неосвободена Тракия.

Родопчане и тракийци, които иматъ една мжка и единъ идеалъ — Бѣлото море — се събраха въ сжбота вечерь на Бунарджика на чаша бира. Бунарджика, и той не е вече предишниятъ пустъ и дивъ хълмъ. Нѣкогашното блато въ неговото подножие откъмъ Сахатъ-тепе се е покрило съ нови кжщи и хубави улици съ много дървеса. Край него се зеленѣе и „Царь Освободитель“, най-хубавиятъ булевардъ-алея, който води за гарата.

А и самиятъ той е неузнаваемъ. Где сж предишнитѣ стръмни и каменливи пжтеки, по които се катерѣха нѣкога младежи, сами или на двойки? Полянитѣ, по които се разпо-

лагаха въ праздниченъ день цѣли еврейски семейства отъ Мараша и покриваха земята съ остатъци отъ семки . . . ? Сега минахме това мѣсто съ автомобилъ, който се покатери по хубава алея, която се вие по склона на тепето, та дойдохме до новия бюфетъ, отъналъ въ елекрическа свѣтлина, заобиколенъ отъ нощната омая на гората. Гледката е феерична. Окото не може да се откжсне отъ безбройнитѣ свѣтила, които покриватъ града. Всичко е тъй хубаво, омайно, приказно!

Георги Чичовски, пловдивски адвокатъ и общественикъ, жилавъ и енергиченъ, съ румени образи чепеларецъ, макаръ вече съ бѣли коси, приветствува гоститѣ съ нѣколко думи, въ сдържанъ и благороденъ тонъ, и моли всички да посетятъ предстоящото тържествено утро на другия день. Новъ случай, нова трибуна за председателя на Тракийската организация, който му отговаря съ кжса пламенна речь.

Съмна недѣлниятъ день. Утрото е опредѣлено да се извърши въ Общинския театъръ, иззиданъ въ каменливия хълбокъ на Дановия хълмъ и надвесенъ надъ „Търговска“ улица. Поставено е начало $10^1/_2$ часа, ала салонъ и галерии започватъ да се пълнятъ още отъ 10, и скоро театърътъ е пъленъ и препъленъ. Мнозина се връщатъ по липса на мѣсто.

Пристига митрополитъ Стефанъ, който е председатель на юбилейния комитетъ и който

ще открие и ржководи събранието. Следъ него и самиятъ юбиляръ, придруженъ отъ своята неизмѣнна другарка въ живота, г-жа Шишкова. Завесата открива сцената, на която сж насѣдали юбиляръ и юбилеенъ комитетъ и на която се пъстрѣе грѣйливата съ багри родопска носия на хубави родопски девойки. И нетърпеливата публика си отдъхва...

Говори митрополитъ Стефанъ, землякъ, ученикъ и колега на г. Шишкова. Сълзи пълнятъ очитѣ на юбиляра и на мнозина други още. Следъ това взе думата Георги Чичовски, който проследява живота и дѣлото на чествувания въ една изящна и патетична речь. Животътъ на Стою Шишковъ отъ Устово, затулено въ сърдцето на Родопа, Устово, въ което отъ край време е биелъ пулсътъ на стопанска и духовна Родопа, което е малко, ала е дало голѣми борци по църковния въпросъ и българската просвѣта на тоя край, което е родило и отгледало и тоя по-късенъ тѣхенъ следовникъ, достоенъ замѣстникъ тѣмъ. Човѣкътъ, който е билъ четиредесеть години учитель и въ първоначално училище, и въ прогимназия, и въ гимназия който има свое име на ученъ съ значение за българската наука, познатъ и признатъ не само отъ нашитѣ учени, ами и отъ чуждитѣ, и който се е училъ въ училище всичко на всичко — три години... Ала учителитѣ му, Христо п. Константиновъ и Илия Бѣлковски, при когото

е миналъ събиране и изваждане, безъ да може да стигне до умножение и дѣление, сж били голѣми българи, отличили се после като строители на новата българска държава и наука, та тѣхния духъ и тѣхнитѣ завети сж довършили това, което училището не могло да направи.

Ораторътъ изтъкна и голѣмия човѣкъ съ добро сърдце, който е направилъ толкова много за своитѣ скжпи родопчане, и се спрѣ по-особено да подчертае българомохамеданския въпросъ, който е вълнувалъ винаги юбиляра, или, както каза той, това, което е било „негова любовь“. И при мисъльта, че мнозина българи не знаятъ още добре, какво сж тѣ, та ги наричатъ дори турци, неговиятъ гласъ става по-мощенъ и тънка ирония оцвѣтява неговата плавна речь, следъ като привежда вдъхновено нѣколко българомохамедански кжси пѣсни, въ които блестятъ бисери на голѣмо народно изкуство.

Следватъ поздравления, дарения. Отъ Министерството на просвѣщението, чийто пратеникъ му поднася адресъ и орденъ за гражданска заслуга III степень, отъ ректора на университета, отъ Етнографския музей, отъ Географското дружество и Географския институтъ, отъ много организации, дружества, училища, селища и частни лица. И най-подиръ отъ родното му село, чиито пратеници сж трогнати и прѣкомѣрно възрадвани отъ голѣмата честь, която се прави на тѣхния съгражданинъ. Юбилярътъ

изслушва внимателно всѣки прочетенъ адресъ и всѣка речь — защото тия приветствия се превръщаха често въ трогателни кѫси речи, които особно подчертаваха народностния характеръ на дѣлото на Ст. Шишковъ — и като истински родопчанинъ намира да благодари всѣкиму съ любезна и блага дума съ по-низъкъ или по-високъ тонъ.

Произнася най-сетне своята благодарствена речь. Словото му диша скромность и благородство. Той малко е заслужилъ тая честь, която му се прави. Повече я заслужаватъ ония, които той смѣта за свои вдъхновители и учители, чиито имена изрежда и чиито добродетели го трогватъ. Той е билъ само едно диво горско цвѣте, което е прибрано въ китка отъ по-благородни цвѣтя и се надъхало съ тѣхния миризъ... Другъ пѫть той е говорилъ по-блѣскаво, — сега речьта му е проста като разговоръ. Тя е по-скоро изповѣдь, сякашъ говори не на едно многолюдно и разнообразно множество, а на близки приятели.

Търпеливата публика, която се не помръдна въ продължение на цѣли четири часа непрекѫснати речи, и сега слуша все тъй внимателно и търпеливо, както и въ началото. Ала въ края на неговата речь става нѣщо, което поразява и трогва до сълзи и което поставя всичко предишно въ сѣнка.

„Моятъ животъ, каза той, е вече на заникъ.

Мене не трѣбватъ повече материални срѣдства. Децата ми нека сами да си печелятъ и да се грижатъ за себе си. Азъ искамъ отъ тия суми, които ми се подариха, да се образува при Академията на наукитѣ единъ фондъ, отъ лихвитѣ на който да се издаватъ на чужди езици трудове за Родопа и Бѣломорието."

Тая постѫпка причинява едно смайване. Човѣкътъ, който е живѣлъ съ оскѫднитѣ срѣдства на български учитель и пенсионеръ, се отказва да използува за себе си една сума отъ тридесеть и петь хиляди лева, която се събира отъ дарения. И тукъ изпѫкза една ценна родопска черта—честолюбието, гордостьта, „срамътъ" на родопчанина, който никакъ не прилича на своя сънародникъ бай Ганю и когато му се влачатъ червата по земята, казва, че това е „вcase" — „въркузунътъ", поясътъ. . . Тогава си спомнихъ тая гордость и това безкористие, което и по-рано съмъ наблюдавалъ у тоя голѣмъ човѣкъ, и ми стана ясна оная тънка усмивка, която проблѣсваше на неговитѣ устни, когато му се поднасяха тия дарове и която искаше сякашъ да каже: „Много ме познавате вие менъ. . ."

Ала това не е всичко. Следва втора постѫпка, още по-голѣма, още по-благородна: отъ свои собствени срѣдства той дава петдесеть хиляди лева, съ които да се основе и обзаведе етнографски музей при Устовското

читалище, и така да се продължи тамъ това негово дѣло, което не можа да се закрепи въ Пловдивъ — етнографския музей при постоянната комисия, който бѣ основанъ и реденъ отъ него.

Това е вече прѣкомѣрно. Човѣкътъ, комуто искатъ да правятъ дарения, не само че се отказва отъ тѣхъ за себе си, ами и самъ прави дарение! И тия пари не сѫ отдѣлени отъ милионитѣ на нѣкой богаташъ, за когото тая сума е твърде малка, ами сѫ това, което е спестявалъ можеби дълго време за себе си. Сега публиката е окончателно сломена и потресена: чувства на умиление и удивление изпълнятъ душитѣ, сълзи се лѣятъ отъ очитѣ.

И следъ заключителнитѣ думи на митрополитъ Стефана, следъ поздравленията, които се посипаха отвсѣкжде, той бѣ поздравенъ отъ родопски ученици-гимназисти и понесенъ отъ тѣхъ на ржце. Голѣма часть отъ публиката го последва и изпрати до дома.

Въ тоя день една скромна, ала голѣма личность се издигна високо надъ много други, чието име не слиза отъ стълбцитѣ на нашия ежедневенъ печатъ. Родопската область почувствува една нова гордость. Не по-малко трѣбва да се чувствува тая гордость и отъ цѣла България.

КОЕ ГДЕ Е:

КНИГАТА У ДОМА, ИЗДАНИЕ
НА РАЛИЦА, СЕ ОТПЕЧАТА
ПРЕЗЪ ЕСЕНЬТА 1936 ГОДИНА
ВЪ 1000 БРОЯ ВЪ ПЕЧАТНИ-
ЦА ЗАДРУГА. КОРИЦАТА
Е РАБОТА НА ХУДОЖНИКА
ПРОФ. ВАСИЛЪ ЗАХАРИЕВЪ.